

વર્ષ-૪, અંક-૧
જાન્યુઆરી - માર્ચ, ૨૦૧૦
કિંમત : રૂ. ૨૦/-

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

શિશિર ૨૦૧૦

તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

શીમળાનું વૃક્ષ (લેખ - પાન નં. ૫૫)

તસવીર : પ્રશાંત ગણપુલે

ટાઈટલરની પાન ફુલો (Tytler's Leaf Warbler) (પૃષ્ઠ-૧૧)

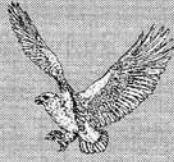

તસવીર : પ્રશાંત ગણપુલે

પેરેસાઈટિક જેગર (Parasitic Jaeger) પૃષ્ઠ-૧૨

પૃષ્ઠ પ્રિન્ટીંગ સૌજન્ય : એક શુભેચ્છક

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ	૫
વિહંગાવલોકન	૭
નિરીક્ષણ નોંધ	૧૧
પક્ષીનો અવાજ	૪૧
પ્રવૃત્તિવૃત્ત	૪૩
ખીરસરા વીડી	૪૯
પત્ર-સેતુ	૫૧
ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૩)	૫૫

મુખપૃષ્ઠ :

થેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper)
નિરીક્ષણ નોંધ પૃ. ૧૮
તસવીર : અશ્વિન ત્રિવેદી, જામનગર

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૪ અંક ૧ શિશિર ૨૦૧૦

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'
- 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ
અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં ધન આવકવેરા ધારાની
કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં ૨૪ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

ઉપભોક્તાવાદ(Consumerism)નો અભિગમ અને પ્રકૃતિસંરક્ષણ (Conservation)ની હિમાયત એટલે એક મ્યાનમાં બે તલવારની વાત. મારે આધુનિક જીવનશૈલી અપનાવવી છે અને સાથે 'કન્સર્વેશન' માટે પણ કંઈક કરી છૂટવું છે, એ બંને સાથે ન બની શકે. બે વિચારધારા પરસ્પર એકબીજાનો નિષેધ કરે છે.

'મોબાઈલ' વાપરવો છે પણ ચકલીની ઓછી થતી જતી વસ્તી અંગે ચિંતિત છું! સીમમાં એક નવી 'સ્કીમ'માં ફ્લેટ રાખ્યો છે પણ ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલી એક ગામતલાવડી પુરાઈ રહી છે એ બાબતે વ્યથિત છું! ઘરમાં ત્રણથી ચાર વાહનો છે અને સાથે સાથે વાતાવરણના પ્રદૂષણનો પ્રશ્ન ઊંડે ઊંડે ખટક્યા કરે છે! આપણે કહેવું છે કંઈક અને કરવું છે કંઈક; માનવું કંઈક છે અને જીવવું કંઈક! દંભ આજના સમાજનો સૌથી મોટો શત્રુ છે. 'હિપોક્રસી' - દેખાડો - સાંપ્રત જીવનવ્યવહારની પ્રમુખ સમસ્યા છે. આપણી આચારસંહિતાનું મહાઅનિષ્ટ એટલે આપણા વર્તનમાંનો વિરોધાભાસ.

પૃથ્વી પર એક મોબાઈલ કે જિન્સનું એક પેન્ટ, એક એ.સી. કે એક ફ્રિજ, એક મોટરકાર કે એક પ્લેનનું સર્જન કરવા માટે કેટકેટલા નૈસર્ગિક સ્રોતો પર કેટકેટલો બોજો લદાય છે! આમાંની પ્રત્યેક ચીજવસ્તુ કે ઉપકરણમાં વપરાતાં ધાતુ કે અધાતુ તત્ત્વો જે ખાણોમાંથી મેળવાયા હશે તે ખાણોએ કેટલાં પ્રાકૃતિક રહેઠાણોનો ભોગ લીધો હશે! સર્જનપ્રક્રિયાના વિવિધ તબક્કે ઊર્જા માટે લાકડાં, કોલસા અને પેટ્રોલિયમનો ખુરદો બોલાવાયો હશે જેને માટે અગણિત વૃક્ષો કપાયાં હશે અને ધરતી અસંખ્ય વાર કોચાઈ હશે! ઝડપથી સંકોચાઈ રહેલાં મીઠાં પાણીના સ્રોતોનો બેફામ ઉપયોગ થયો હશે. અને ગ્રાહકના હાથમાં જ્યારે મોબાઈલ, ટી.વી. કે કમ્પ્યુટર પહોંચશે ત્યારે પર્યાવરણ પ્રદૂષણનો દૈત્ય 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ની ચાડી ખાતો બાજુમાં આવીને ઊભો હશે.

તો શું, આદિમાનવ થઈને રહેવું? (કદાચ ધરતી માટે તો એ જ વધુ ઉચિત હશે!) ખેર! આદિ તો નહીં થઈ શકીએ પણ થોડા વાજબી માણસ થઈને રહીએ તો હાલ પૂરતું વાજબી

ગણાશે. જરૂર છે થોડા આત્મનિરીક્ષણની. જીવનની આંધળી દોડમાંથી એક ક્ષણ ચોરી આપણે આપણી સાથે ગાળીએ અને ભીતરમાં ડોકિયું કરીએ. જરૂર છે એ નિખાલસ કબૂલાતની કે પર્યાવરણનો જે દાટ વળ્યો છે તેમાં હું પણ વ્યક્તિગત રીતે પૂરેપૂરો જવાબદાર છું. જરૂર છે એ પ્રામાણિક સ્વીકૃતિની કે પર્યાવરણનો ડંડો લઈને ભલે હું કોટવાલગીરી કરું, મારામાંનો ચોર અન્ય કરતાં જરા પણ ઊણો નથી. 'વિકાસ'ની ભ્રમણામાં જીવવાનો એક ગુનો ક્યો છે તે પૂરતું છે, હવે એ ભ્રમણાને સાચી ઠેરવવાનો ગુનો વારંવાર કરવાની જરૂર નથી. એવું મનાય છે કે, ઉત્ક્રાંતિના ઉપક્રમે આપણી ચેતનાનો પણ વિકાસ થઈ રહ્યો છે. દુર્ભાગ્યે આપણી વિકસી રહેલી સમજ અને આચરણ વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. જરૂર છે હવે આપણે આપણી એ સમજ જીવવાની.

જિન્સ લપેટી, SUVમાં બેઠા બેઠા 'મોબાઈલ' વડે 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ના SOSના SMS મોકલવાની મજા લેતા પહેલા, એ.સી. હોલમાં વિનષ્ટ થઈ રહેલા પર્યાવરણ વિશે માર્ઈક ગજાવતા પહેલાં કે સંપન્ન

સંકુલમાં બિરાજી લેપટોપ થકી ઉત્તરાયણ કે 'રોપ-ને' વિષેના મંતવ્યોની લહાણી કરતા પહેલાં જરૂર છે એક આત્મનિરીક્ષણની. શું મારાં ફરજ અને કાર્ય અહીંયા જ ઈતિ થઈ જાય છે? પર્યાવરણની સમસ્યાઓ અંગેના આપણા અમૂલ્ય અભિપ્રાયોને પ્રસારમાધ્યમોની જટિલ જાળ થકી લોકહિતાર્થે વહેંચતા પહેલાં આપણી રહેણીકરણી પર એક દષ્ટિપાત કરી લઈએ. વ્યક્તિગત સ્તરે મારી જીવનશૈલીમાં કઈ રીતે ફેરફાર કરવાથી હું પૃથ્વી પરનો મારો ભોજ ઓછો કરી શકું? શું થોડુંક સરળ, થોડુંક સહજ, થોડુંક સાત્ત્વિક કે થોડુંક સાદગીભર્યું જીવન ધરતીની પ્રાકૃતિક સંપદાના જતનમાં જરાક અમસ્તો પણ ફાળો આપી શકે?

'સો ચૂલે મારકર બિલ્લી હજ કો ચલી' જેવાં આપણે સૌ ઉપભોક્તાવાદીઓ હવે ઉત્તરાયણમાં કાગડાની પાંખ કપાવાની બાબતમાં કાગારોળ કરી મૂકીએ એમાં કેટલું ઔચિત્ય છે? હવે ગાજવાની નહીં સાધવાની જરૂર છે - પ્રકૃતિસંરક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય સાધવાની.

લોકકલા-કારીગરીમાં પંખીઓ

પંખીસમૂહ પાંખે, પીંછે, ઘાટે અને વાન-રંગે નમણો અને ભાતીગળ હોવાથી તળપદ દશ્યકળાઓમાં તે ભલીભાતે સ્થાન પામી ચૂક્યો છે. નાની ચકલીથી માંડી પિચ્છર મોર સુધીનાં અનેક પંખીઓનાં રૂપ-રંગ-વળોટનું લોકકળાઓમાં દર્શન થાય છે. લોકપરંપરાની ચિત્રણામાં મોર, પોપટ, ચકલાં અને અવર પંખીનાં ચિત્રો ઘરઘરના ટોડલાથી મહેલ-હવેલીના ગોખ-ઝરુખા સુધી આલેખાયાં છે. દીપઘોડલા, દીપદાન, બારસાખ, ટેકણલાકડી, ઉપરાંત ઘરનાં છજાં-નેજવાંથી માંડીને રાચરચીલાં અને બાળપોઢણ ઘોડિયામાંય પંખીના નમણા આકારોનું આકલન થયું છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં લોકભરતમાં મોર, પોપટ તો વિવિધ ઘાટે જોવા મળે છે. વિવિધ પંખીઓનાં ચિત્રિત 'motif' વળાંથી લોકનારીએ, પશુ, ઘર અને પોતાના શણગાર સજાવ્યા છે.

સ્રોત : 'લોકસંસ્કૃતિમાં પંખીઓ'

લેખક : ખોડીદાસ પરમાર, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૮૫

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૬

લાલસિંહ રાઓલ

નસીબની બલિહારી તો જુઓ! જૂન ૧૯૪૩થી એપ્રિલ ૧૯૪૯ સુધી હું ભાવનગરમાં ભણ્યો. પ્રખ્યાત પ્રકૃતિવિદ્ધ અને પક્ષીનિષ્ણાત મહારાજકુમાર શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી અમારી બોર્ડિંગની મેનેજિંગ કમિટીમાં સભ્ય અને ત્યાર બાદ ચારેક વર્ષ વાઈસ પ્રેસિડન્ટ. બોર્ડિંગનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ હું વિદ્યાર્થી ઉપરાંત આસિસ્ટન્ટ હાઉસ માસ્ટર પણ હતો. બોર્ડિંગનાં કામ અંગે મારે મહિને દોઢ મહિને એકાદ વાર અમુક વાઉચરોમાં તેમની સહી લેવા તેઓશ્રીના બંગલે જવાનું થતું. પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ મને ત્યારે હોત તો તેમનું કેટલું બધું માર્ગદર્શન મળ્યું હોત! વળી જ્યારે છેલ્લે છેલ્લે મને તે શોખ લાગ્યો ત્યારે તેઓશ્રી પક્ષીનિષ્ણાત છે તેની મને ખબર નહીં!

એમ.એ.ના અભ્યાસ અને બોર્ડિંગનાં કામ ઉપરાંત મેં રાજ્યના હયદળમાં છ માસ નોકરી કરેલ. તે દરમિયાન મારી તબિયત નરમગરમ રહેવા લાગી. '૪૯ના માર્ચ કે એપ્રિલમાં થોડા આરામ માટે લીંબડી ગયો. ૩-૪ દિવસ બાદ મને જોરદાર તાવ આવ્યો. સિવિલ હોસ્પિટલના સી. એમ. ઓ. ડૉ. બક્ષી સાહેબ અમારા કુટુંબથી પરિચિત. તબિયત બતાવવા મારા મોટાભાઈ મને તેમની પાસે લઈ ગયા. મને તપાસી, સ્કીનિંગ કરતાં છાતીમાં ક્ષયરોગ શરૂ થઈ ગયાનું નિદાન થયું. સંપૂર્ણ આરામ અને નછૂટકે જ બોલવાની સૂચના આપી

સારવાર શરૂ કરી. તે લાંબી ચાલી. ભાવનગર, બોર્ડિંગ, કોલેજનો અભ્યાસ બધું છોડવું પડ્યું.

તબિયત સારી થતાં એક સ્નેહી વડીલ મને હવાફેર માટે અહમદનગર (મહારાષ્ટ્ર) ડિસેમ્બર '૫૦માં લઈ ગયા. તેઓશ્રી ત્યાં ઈન્ડિયન આર્મીમાં મેજર હતા. આઝાદી પહેલાંના વખતમાં સૈન્યમાં બ્રિટિશ લશ્કરી અધિકારીઓમાંથી ઘણાને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ હતો. કેન્ટોનમેન્ટની લાઇબ્રેરીમાં પંખીઓ અંગે પુસ્તકો હોય જ. વડીલ તે પુસ્તકો મારા માટે વાંચવા લઈ આવતા. આ તો ભૂખ્યાને મિષ્ટાન્ન મળ્યા જેવો ઘાટ થયો. પુસ્તકો મળતાં હું તેના પર તૂટી પડ્યો. હ્યુ વ્હિસલર, ડગલાસ દીવાર તથા અન્ય અંગ્રેજ લેખકોનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવાનો મને સરસ મોકો અહમદનગરમાં મળ્યો. પંખીઓ અંગેના મારા જ્ઞાનમાં ખાસો વધારો થયો. કેન્ટોનમેન્ટ વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ પણ કરતો.

એક વાર વડીલ સાથે અહમદનગરથી ત્રીસેક માઈલ (પચાસેક કિલોમીટર) દૂરના લોની નામના સ્થળે પિકનિક માટે જવાનું થયું. શહેરી ધમાલથી દૂર, વગડામાં ઘટાદાર થોડાં વૃક્ષોવાળું સુંદર એકાંત સ્થળ. વડ અને પીપળા વધારે હતા. ત્યાં અમને રાખોડી ચિલોત્રો (Indian Grey Hornbill) જોવા મળી ગયેલો. નવશિખાઉ એવો હું તેની આ પ્રથમ ઓળખ અને દર્શનથી ખુશખુશ. ત્યાર પછી વરસો વીતી ગયાં.

શોભમાં પ્રગતિ થતી રહી, તે અંગે જુદાં જુદાં સ્થળોએ પક્ષીનિરીક્ષણ સારું એવું કર્યું. પણ ચિલોત્રાનાં ગુજરાત રાજ્યમાં ક્યાંય દર્શન ન થયાં. અગાઉના સમયમાં ગીરનાં જંગલમાં તેની વસતી હતી, અને પોતે ૧૯૩૬ સુધી તેને ત્યાં જોયાની નોંધ મ. કુ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ કરેલી છે. રાજપીપળા રાજ્યનાં જંગલોમાં તેને મારાં સગાંઓએ જોયેલ. પણ મારી ઝપટે તે ક્યાંય ન જ ચડ્યો.

એપ્રિલ ૧૯૮૩માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ રાજસ્થાનના એક બસપ્રવાસમાં જોડાયો. નાથદ્વારા પહોંચ્યા. મંદિરમાં દર્શન કરીને અમુક સમયે પરત આવી જવાની અમને પ્રવાસીઓને સૂચના આપેલી. દર્શન કરી હું એકલો પાછો ફરી રહ્યો હતો ત્યાં મારી જમણી તરફ આવેલ વિશાળ પોલીસ પી. ટી. પરેડ ગ્રાઉન્ડના એક ખૂણે આવેલાં વૃક્ષોમાંથી કોઈ પંખીઓનો અજાણ્યો અવાજ મને સંભળાયો. કુતૂહલવશ વંડી ઠેકી હું ત્યાં ગયો. જોયું તો ૪-૫ ચિલોત્રા!! આ તેમનું મારે બીજું દર્શન, અને તેય ગુજરાત બહાર. પહેલું લોની-મહારાષ્ટ્રમાં અને બીજું નાથદ્વારા રાજસ્થાનમાં. પણ ગુજરાતનું શું?

તેની જ વાત કરું. ઊડતા સમાચાર ક્યારેક મળતા કે જેસોરના ડુંગરાળ વનોમાં ચિલોત્રા દેખાય છે. આ વાતમાં તથ્ય છે કે નહીં તે જાણવા પાલનપુરથી આગળના જેસોરના ડુંગરાઓનું સર્વેક્ષણ કરવું જરૂરી હતું. ડૉ. બકુલભાઈ અને પ્રભુદાસભાઈને લઈને નીકળ્યો. પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર તરફથી તે માટે અમને જીપ મળેલી. પાલનપુર પહોંચતાં સાંજ થવા આવી. શહેરમાં રાત રોકાવાને બદલે બાલારામને તે માટે પસંદ કર્યું. ખૂબ સુંદર વિસ્તાર. રાજના સમયમાં દીપડાના શિકાર માટે નવાબ ત્યાંનાં જંગલોમાં જતા. ત્યાં તેમના માટે નાના મહેલ જેવો આવાસ નદીકિનારે એક રમણીય જગાએ બનાવેલો. તેમાં તો અમને કોણ પેસવા દે? પણ નજીકમાં નાની નદીના કિનારે આવેલ એક સુંદર લઘુ મંદિરની ઓરડીમાં રાતવાસો કરવાની સગવડ થઈ.

સવારે પ્રાતઃકર્મો પતાવીને જેસોરના ડુંગરે જવા પ્રયાણ કર્યું. તળેટીમાં આવેલ એક મંદિર સુધી જીપ જઈ શકી. આગળ ચાલતા જવાનું હતું.

અમારે એક પંથ ને દો કાજ હતાં. ચિલોત્રાની શોધની સાથે જેસોર ડુંગરની ટોચ સુધીનું આરોહણ પણ ભલે થઈ જાય. અમને એમ કે બપોરના એક વાગ્યા સુધીમાં આ પતી જશે. આંખ-કાન સતર્ક રાખી અમે ચડાણ શરૂ કર્યું. અગિયાર વાગ્યા, બાર વાગ્યા, પણ ચિલોત્રાનાં દર્શન ન થયાં. હાથવેંતમાં દેખાતી ટોચ પણ દૂર ને દૂર જ રહી. તડકો તીખો બનવા લાગ્યો. ટોચે પહોંચવાનું માંડી વાળ્યું. ચિલોત્રાની શોધને પ્રાધાન્ય આપી ઊતરવાનું શરૂ કર્યું. અચાનક એક અવાજ મેં સાંભળ્યો. બન્ને મિત્રોને ચેતવ્યા. “સાવધાન! ચિલોત્રા આવી રહ્યા છે. આ તેમનો અવાજ છે.” અમે ઊભા રહી ગયા. થોડી જ વારમાં અમારાથી ૧૫-૨૦ મીટર જેટલા અંતરે ત્રણ ચિલોત્રા ઊડતા પસાર થયા. અમે બહુ ખુશ થયા. અમારી સફર આ શોધને લીધે સફળ રહી. ચિલોત્રા નજીકના કોઈ ઝાડમાં ઊતર્યા હોય તો તેમને સરખાઈએ જોવાની પેલા બન્ને મિત્રોની ઈચ્છા. ચિલોત્રા ગયા હતા તે તરફ બન્ને મિત્રોએ પ્રયાણ કર્યું. હું હતો ત્યાં જ ઊભો રહી આસપાસના જંગલનું નિરીક્ષણ દૂરબીનથી કરવા લાગ્યો. નસીબે ફરી મને યારી આપી. દસેક મીટર દૂરથી કીડીધર લક્કડખોદ (Rufous Woodpecker) ઊડતો નીકળ્યો. આ મારું તેનું પ્રથમ દર્શન. મારો આનંદ બેવડાયો. લક્કડખોદ કુળનાં અગિયાર જાતનાં પંખી ગુજરાતમાં થાય છે. આ બધાં ડાંગ અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં વનોમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ તથા બાકીના ગુજરાતમાં તો માત્ર ચાર જ જાત દેખાય છે.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

વિહંગાવલોકન

લલકુમાર ખાયર

વૃક્ષો અને પક્ષીઓ

હું આ લેખમાં મારા વિચારો કેવી રીતે રજૂ કરવા તેની ગોઠવણી કરતો હતો ત્યાં જ હિંગોળગઢથી મને આમંત્રણ આવ્યું. મારા વાવેલા રગતરોહિડા (*Tecomella undulata*) ને પુષ્પો આવ્યાં હતાં અને તેમનાં પર શક્કરખોરા (Purple Sunbird) અને બુલબુલ (Red-vented Bulbul)નો મેળો જામતો હતો. છેલ્લા વરસાદ પછી જંગલમાં ખાસ્સી લીલોતરી થઈ ગઈ હતી, તેનાં દર્શન કરવા માટેનું આમંત્રણ હતું.

રગતરોહિડો ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સૂકા પ્રદેશોમાં થતું વૃક્ષ છે. તેના લાકડાની ગુણવત્તા સારી હોવાથી તેને 'રણનો સાગ' પણ કહે છે. હવે તો તેનાં મોટાં વૃક્ષો ખૂબ ઓછી સંખ્યામાં બચ્યાં છે. રગતરોહિડાને આછા પીળા કે નારંગી રંગનાં 'ટ્રમ્પેટ' જેવા આકારનાં આકર્ષક ફૂલનાં ઝૂમખાં આવે છે; જેના રસ ઉપર અનેક જીવ-જંતુ આવે છે. આ રસ અને જીવાત પક્ષીઓને મોટી સંખ્યામાં આકર્ષે છે. આમ આ વૃક્ષો આવા સૂકા અને દુર્ગમ પ્રદેશમાં પક્ષીઓને ખૂબ જ જરૂરી આધાર પૂરો પાડે છે. સૂકા પ્રદેશનાં અન્ય વૃક્ષોની જેમ આ વૃક્ષો પણ ભેજ હોય ત્યારે પુષ્પિત થાય છે. આમ ભેજની ઉપસ્થિતિ પ્રમાણે ફૂલોનું બેસવું જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા જુદા સમયે થતું હોવાથી પક્ષીઓ પણ તે પ્રમાણે વૃક્ષો બદલ્યા કરે છે.

આવાં બીજાં પણ કેટલાંક કીમતી વૃક્ષો છે જેમણે સદીઓથી ઉજ્જડ પ્રદેશોમાં પંખી તથા અન્ય જીવો અને ઢોરઢાંખરને પણ ટકી રહેવા માટે જરૂરી પોષણ અને રહેઠાણ પૂરું પાડ્યાં છે. 'પંખી દાયકામાં જ્યારે મેં કચ્છની પહેલી વાર મુલાકાત લીધી ત્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હયાત ઘટાદાર વૃક્ષોને જોઈને દિગ્મૂઢ થઈ ગયો હતો. બન્ની પાસે દેશી બાવળ (*Acacia nilotica*)માં વિશાળ ઝુંડ હતાં. હરમા (*Acacia leucophloea*) અને ખીજડા (*Prosopis cineraria*)માં પણ અમુક સ્થળોએ મોટી સંખ્યામાં વૃક્ષો હતાં. આ ત્રણેય વૃક્ષો સામૂહિક રીતે એક સુંદર બારમાસી કાંટ જંગલનું નિર્માણ કરે છે અને તે વિસ્તારની સમૃદ્ધ જીવસૃષ્ટિને જાળવી રાખવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. ત્રણેય વૃક્ષોની કાઠી અને બળવતી પ્રકૃતિની પ્રતીતિ એ વાતથી જરૂર થશે કે તેઓ શિયાળાના કમોસમી વરસાદનો લાભ લઈને અનપેક્ષિત ઋતુમાં પણ પુષ્પિત થઈ ફળ આપી શકે છે. તેમનાં વળ લેતાં થડની ખાંચો અને બખોલો ત્યાંની પ્રાદેશિક પક્ષીજાતિ કાબરી રામચકલી (Pied Tit)થી માંડી બ્રાહ્મણી મેના (Brahminy Starling) સુધીનાં પક્ષીઓને માળો કરવાની જગ્યા તો પૂરી પાડે જ છે. સાથે સાથે તેમની ખરબચડી છાલમાં જીવજંતુને પણ આશરો મળે છે. તેમનાં ફૂલાં પાન

છીંકારા (Chinkara) અને હરણની અન્ય જાતો ઉપરાંત બકરાંને પણ ચરાણ પૂરું પાડે છે. તેનાં ખરેલાં પાનથી બનેલું ખાતર ભૂમિગત વનસ્પતિ તથા જીવસૃષ્ટિને પોષક તત્ત્વોથી સમૃદ્ધ કરે છે; જેમાંથી લલેડાં જેવાં પક્ષીઓ પોતાનો ખોરાક શોધી લે છે. એક બાજુ, રણપ્રદેશની કર્તરિવર્ગ (rodents)ની પ્રાણીસૃષ્ટિ જમીન પર વેરાયેલાં બીજ અને તેમાંથી સ્ફુટિત બીજાંકુરોને આરોગે છે તો બીજી બાજુ, વિવિધ દિનચર અને નિશાચર શિકારી પક્ષીઓ ઉંદર વર્ગનાં અને નાનાં સસ્તન જીવોને પોતાનું ભોજન બનાવે છે.

ગોરડ (Acacia senegal) એટલે સૂકા - ઉષ્ણ પ્રદેશનું અંતિમ અનુકૂલન. ત્વરાથી પોતાનાં પાન ખેરવી શકતું આ વૃક્ષ મહદંશે પાનરહિત જ રહે છે અને જરા જેટલો ભેજ મળતાં જ જાણે રાતોરાત નવપલ્લવિત થઈ જાય છે. ટૂંકા ગાળાની ભેજવાળી પરિસ્થિતિ જ્યારે પણ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે તેનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ પુષ્પિત થાય છે અને બીજ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ સિવાય અનેક વન્ય ઝાડવાં અહીંની વનસ્પતિ સૃષ્ટિનો અગત્યનો હિસ્સો છે. જો કપાઈ અથવા ચરાઈ ન જાય તો તેઓ નાનાં વૃક્ષનું કદ ધારણ કરી શકે છે. બધાં જ વૃક્ષો વધતાઓછા અંશે પાનખર પ્રકૃતિ ધરાવે છે અને ભેજની ઉપલબ્ધિ પર તેનો આધાર હોય છે. તેમનાં નાનાં ચણીબોર જેવાં ફળ પક્ષીઓનો મહત્ત્વનો ખોરાક બની રહે છે.

ઉ. ગુજરાત અને કચ્છમાં કદાચ સૌથી વધુ દષ્ટિગોચર થતું વૃક્ષ હોય તો તે છે બારેમાસ લીલી રહેતી (evergreen) પીલુની બે જાત; ખારી જાર (વરખડો, *Salvadora persica*) અને મીઠી જાર (પીલવણ, *Salvadora oleoides*). તેમનાં ઝીણાં ફૂલનાં ઝૂમખાં જીવજંતુને આકર્ષે છે. પુષ્પો શિયાળાપર્યંત રહી છેક ઉનાળા સુધી ફલિત થાય છે. આ નાનાં બોર જેવાં ફળ પર પંખીઓનો મેળો જામે છે. જો કે, આકર્ષણ માત્ર ફળોનો શોભનીય લાલ રંગ જ નથી; વેરાન મરુભૂમિમાં લીલાંછમ પર્ણોની છત્રી પણ પક્ષીઓ માટે

એક મોટું આકર્ષણ છે. ઉપરોક્ત સર્વે વૃક્ષો તથા સૂકા પ્રદેશનાં અન્ય વૃક્ષોને આપણાં બાગબગીચામાં સ્થાન મળવું જોઈએ; કાપકૂપ કરી તેમને સુંદર ઘાટ આપી શકીએ અને સાથે સાથે પાણીની ખોટ હોય ત્યાં પણ પક્ષીઓ માટે અતિ આરામદાયક રહેલાજ ઊભું કરી શકીએ.

માનવ વસાહતોની આસપાસ વવાતું બીજું એક મહત્ત્વનું વૃક્ષ હોય તો તે છે, લીમડો (*Azadirachta indica*). તેની વિશાળ પર્ણિત ઘટા જરૂરી છાંયો પૂરો પાડે છે. ભારતીય ઋતુચક્ર સાથે સંપૂર્ણ અનુકૂલન ધરાવતું આ વૃક્ષ ભરઉનાળામાં પુષ્પ ધારણ કરે છે; તુરંત બાદ તે નવપલ્લવિત થાય છે. પછી લિંબોળી (ફળ) આવવાની શરૂ થાય છે જે ચોમાસાની શરૂઆતમાં પાકે છે. વિવિધ પક્ષીજાતિઓ લિંબોળીને ખોરાક તરીકે પસંદ કરે છે. તેઓ આ વૃક્ષનાં બીજના ફેલાવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. આ ઉપયોગી વૃક્ષનું મોટા પાયે સામૂહિક વાવેતર (monoculture) કરવાની એક પ્રજ્ઞાલિ જોવા મળે છે. હું આવા 'મોનોકલ્ચર'નો વિરોધ કરું છું. લીમડાના સંદર્ભે કહું તો, ઉનાળામાં તેનાં મોટી સંખ્યામાં ખરતાં પાન જમીન પર પથરાઈ જાય છે જે જલ્દી વિઘટિત (disintegrate) થતાં નથી - આમ આ કુદરતી પર્ણખાતર ઓછી ગુણવત્તાવાળું બને છે. મારું એવું પણ માનવું છે કે, તેનાં પાનમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલા સલ્ફરની જમીનમાંનાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉપર નકારાત્મક અસર થાય છે.

કચ્છથી જેમ વધુ દક્ષિણ-પૂર્વમાં જતા જઈએ તેમ વરસાદની માત્રા વધુ અને ચોમાસું વધુ સમૃદ્ધ થતું જાય. રણપ્રદેશની વૃક્ષજાતિઓ વધુ પોષાયેલી અને તંદુરસ્ત દેખાવા માંડે. તેમની સાથે ઉષ્ણકટિબંધનાં પાનખર વૃક્ષોની બીજી અનેક જાતિઓ ભળવા માંડે. આ બધાં વૃક્ષો શિયાળો પૂરો થતાં અને ઉનાળો બેસતાં પુષ્પિત થાય. આ વૃક્ષોમાં નોંધપાત્ર હોય તો તે છે શીમળો (*Bombax ceiba*), ખાખરો (*Butea monosperma*) અને પંગારા (*Erythrina*)ની બે

જાતિઓ. પાનખરમાં આ વૃક્ષો શ્યામગુલાબી, લાલ અને નારંગી પુષ્પોના ભભકાથી શૃંગારિત થાય છે અને આ વિપુલ પુષ્પરસમાં ભાગ પડાવવા તથા ફૂલથી આકર્ષાયેલાં જીવજંતુને આરોગવા જે-તે વિસ્તારનાં બધાં પક્ષીઓ તેમની મુલાકાત લે છે. આવાં બીજાં અનેક ઉપયોગી પક્ષીમિત્ર વૃક્ષોની યાદી બનાવવી જોઈએ. જેમ વધુ દક્ષિણ તરફ આગળ વધીએ તેમ વૃક્ષ-વૈવિધ્ય વધતું જાય. દુર્ભાગ્યે આપણા જાહેર બગીચાઓમાં કે વનખાતા તરફથી મોટા પાયે થતા 'પ્લાન્ટેશન'માં આ સ્થાનિક વૃક્ષોને સ્થાન મળતું નથી. 'જલદી ઊછરી જાય' અને 'ઢોર ચરી ન જાય' એવાં કારણોસર અમુક જ જાતિનાં વૃક્ષો અને તે પણ એકસામટાં - વૈવિધ્યનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના - વાવવાની પ્રણાલિ પડતી જાય છે. આનાથી ગ્રામવિસ્તારોનું પુષ્પ અને પંખીવૈવિધ્ય ઓછું થતું ગયું છે. 'પ્લાન્ટેશન' માટે ઉપયોગમાં લેવાતી મોટા ભાગની વૃક્ષજાતિઓ પરદેશી હોય છે. સદીઓથી ઉત્કાંત થઈ રહેલી પ્રાણી અને વનસ્પતિજગતની સ્થાનિક જીવસૃષ્ટિને જો જાળવી રાખવી હોય તો પરદેશી વૃક્ષજાતિઓનો બેફામ ઉપયોગ કદાપિ ચલાવી ન લેવાય.

રાજકર્તાઓની પારંપરિક ધર્મનિષ્ઠા અને વિચક્ષણતા તથા સખાવતીઓની ઉદારતાના પરિણામસ્વરૂપે કચ્છમાં રણની કાંધી પર આવેલા પચ્છમથી માંડીને દક્ષિણ ગુજરાત સુધી - ગુજરાતના સમગ્ર મુલકમાં ગામના ફૂવા, તળાવો, મંદિરો તથા રસ્તાની બંને બાજુઓ ઘટાટોપ વૃક્ષોથી આચ્છાદિત રહ્યાં છે. આ વૃક્ષો મોટે ભાગે વડ (*Ficus bengalensis*) પીપળો (*Ficus religiosa*), પીપર (*Ficus virens*) તથા ઉમરો (*Ficus racemosa*) રહેતાં. આ બારમાસી વૃક્ષજાતિઓનાં અંજીર જેવાં ફળ વન્યજાતિઓ સહિત અનેકવિધ પક્ષીઓને આકર્ષતાં. વૃક્ષોની આ હરિત બિછાતને લીધે કંસારા (barbets), ચિલોત્રા (hornbills), ચાષ (rollers), કોશી (drongos), રાજાલાલ (minivets), કાબરો (mynas) અને

બુલબુલ (bulbuls) જેવાં સામાન્યતઃ વનો અને વૃક્ષાચ્છાદિત વિસ્તારોમાં જોવા મળતાં પક્ષીઓ ખેતરાઉ, ઉજ્જડ કે શહેરી વિસ્તારો સુધી વિસ્તર્યાં. શ્રી સલીમ અલી તો અંજીરકુળ (figus)ના વૃક્ષને લઘુ પક્ષી-અભયારણ્ય જ કહેતા! મુસાફરી કરતાં, હવે જ્યારે ઊંચડી ગયેલા રસ્તાઓ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણાં પારંપરિક મૂલ્યોને લાગી ગયેલો લૂણો સ્પષ્ટ વર્તાય છે અને વૃક્ષોથી રચાયેલી સુંદરતમ કમાનો માત્ર અસ્પષ્ટ સ્મૃતિસ્વરૂપ શેષ રહે છે. આપણી પ્રાચીન પરંપરાથી અત્યારનો સમાજ કેવો ફટાઈ ગયો છે, એ સત્ય આપણાં કીમતી તથા આદરણીય વૃક્ષોની વનવિભાગની તથા ખાનગી નર્સરીમાં થતી ઉપેક્ષાથી સ્પષ્ટ ઊપસી આવે છે.

છતાં હમણાં હમણાં આ બાબતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ રહી છે જેની કદર કરવી જરૂરી છે. સૌરાષ્ટ્રની - વનવિભાગની કેટલીક નર્સરીઓમાં 'કર્ટિંગ'થી કે બીજાંથી મોટા પાયે વડના રોપા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતની નર્સરીઓમાં પણ દેશી વૃક્ષોના રોપા તૈયાર થાય છે. જામનગરની રિલાયન્સ રિફાઈનરીના સંકુલમાં - આસપાસના ઔદ્યોગિક એકમોના માહોલથી તદ્દન ભિન્ન વાતાવરણ ઊભું કરે તેવું ૫૦૦૦ પીપળાનું ઉપવન તૈયાર થયું છે. જી. એસ. એફ. સી.એ એક લાખ વડ ઉછેરવા માટે કમર કસી છે. માત્ર ટીકાઓ ખાળવા અથવા ઝડપી પરિણામોની અપેક્ષાથી આરંભાતા ટૂંકી દૃષ્ટિના અને ડહાપણ વિનાના વૃક્ષારોપણ (plantation)ના કાર્યક્રમોથી સરજાતા એક નિરસ માહોલમાં આવા પ્રયોગોથી કંઈક જીવંતતા આવશે. વડોદરાના સંવેદનશીલ નાગરિકોના જૂથે ક્યારેક 'વડ'નું નામ, ગામ સાથે જોડ્યું હતું અને તેમણે કરેલા વૃક્ષારોપણમાં આ સુંદર વૃક્ષને સ્થાન મળ્યું હતું. આપણે આશા રાખીએ કે, ગુજરાત જેને માટે ખરેખર ગર્વ લઈ શકે તેમ છે તેવા તેના ધોરીમાર્ગોની બંને બાજુએ વિવિધ દેશી વૃક્ષોની હાર ઊભી કરવામાં આવે, જેનાથી ગરમીના દિવસોમાં છાંયો તો મળે જ; સાથેસાથે આપણા

પ્રદેશની આગવી વિશેષતારૂપ ઋતુચક્ર તેના રંગબેરંગી મિજાજમાં આપણી સમક્ષ આવિર્ભાવ પામે. અને એ નિર્વિવાદ છે કે, એનાથી આપણા વૈવિધ્યસભર પંખીજગતને ચોક્કસ લાભ થશે.

આ પ્રક્રિયાને ઝડપી કરવા માટે હું આપણા નાગરિકોને નિવેદન કરું છું કે તેઓ પોતે જ ઘરઆંગણે આપણાં દેશી વૃક્ષો વાવીને ઉછેરવાની શરૂઆત કરે. શહેરી વિસ્તારમાં જ્યાં પણ જરાક અમસ્તી જગ્યા મળે ત્યાં વૃક્ષ ઉછેરી શકાય, જે ખૂબ જ આશીર્વાદરૂપ શીતળતા આપશે અને પક્ષીઓને પણ આમંત્રશે. પાણીની સંભવિત ખેંચના સંદર્ભે આપણે સૌએ ચીલાચાલુ બાગ-બગીચાને બદલે વધુ સંખ્યામાં વૃક્ષોને સ્થાન આપવું પડશે. આ એક 'ભારતીય બગીચો' હશે,

જે 'યુરોપિયન' તથા 'જાપાનીઝ' બગીચાથી અલગ પોતાની એક આગવી શૈલી પ્રસ્થાપિત કરશે. મેં મારા વ્યક્તિગત સ્તરે અમદાવાદની આસપાસના 'લેન્ડસ્કેપિંગ'માં આ બદલાવ લાવવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એની ખૂબ કદર પણ થઈ છે. મને સૌથી મોટી મુશ્કેલી નડતી હોય તો તે એ છે, કે હું પૂરતા પ્રમાણમાં દેશી વૃક્ષો, છોડ કે વેલાના રોપા મેળવી શકતો નથી કે જેનાથી પરદેશી વૃક્ષજાતિઓને સંપૂર્ણ તિલાંજલિ આપી શકું. છતાં પણ એક નાની શરૂઆત કરી છે ને મને આશા છે કે આગામી વર્ષોમાં તેનાં ખૂબ જ રોમાંચક પરિણામો દષ્ટિગોચર થશે.

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

મોર

આયુર્વેદ, રામાયણ અને મહાભારતમાં મોરના ઉલ્લેખો છે. સાંચીસ્તૂપના પૂર્વ દરવાજા પર ઈ. સ. પૂર્વેની પ્રથમ સદીમાં કંડારાયેલ મયૂરો હજી આજે મોજૂદ છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં મોરને રાજાઓનો અધિષ્ઠાન માન્યો છે, કારણ કે દેવાંશી ગણાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસે પોતાની લગભગ દરેક કૃતિમાં મયૂરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મેઘદૂત, શાકુન્તલમ્, ઋતુસંહાર કે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અચૂક મયૂર વર્ણવાયો છે જ. બીજી સદીમાં અમરાવતીના શિલ્પમાં ચાંચમાં ફૂલમાળ સાથેના મોરનું શોભન ખૂબ જ સુંદર છે. અજંટાની સોળમા નંબરની ગુફામાં રાણીના મૃત્યુવાળા

ચિત્રપ્રસંગમાં રાણીના મહેલ પર બેઠો મયૂર વિષાદથી મૃત્યુ જોતો આલેખાયો છે. ૧૧મી-૧૨મી સદીથી જૈનકલમનાં ચિત્રોમાં જુદીજુદી તરેહ, શોભન વગેરેમાં અગણિત મોર ચિત્રાંકિત થયા છે; તો મુઘલ અને રાજપૂત કાંગરા કલમમાં મોરનું સ્થાન અનન્ય થઈ

ગયું છે. આમ, મોર લોકોના હૈયામાં સ્થાન પામી ચૂક્યો છે, પણ તેમાંયે લોકનારીએ તો મોરલાને પોતાના શણગારમાં ગંઠી લીધો છે, ચાકળા-ચંદરવામાં ભર્યો છે, બારણે પાણિયારે આલેખ્યો છે ને હેડે હાથે ત્રોફાવ્યો છે. મોરના શણગારે નારીએ શરીર દીપાવ્યું છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આદિ કવિ નરસિંહ લખે છે, 'પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર' કે મીરાંબાઈ ગાય છે, 'આ રે કાયામાં છે વાડીઓ હો જી, માંહે મોર કરે છે ઝીંગોરા રે'. આમ પ્રાચીન કવિતાથી માંડી ઠેઠ અર્વાચીનમાં સુરતાની વાડીના મીઠા 'કલાપી' સુધી ગુજરાતી કવિઓએ

મોરને અવનવી રીતે હુલાવ્યો ફુલાવ્યો છે. એટલે જ તો આવો રૂપાળો મોર દેવી સરસ્વતીનું વાહન બન્યો છે ને ?

સ્રોત : 'કુમાર' અંક ૪૭૨

લેખક-આલેખક : ખોડીદાસ પરમાર

નિરીક્ષણ નોંધ

હાલમાં પ્રાપ્ય પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની અલગ અલગ 'ફિલ્ડગાઇડ'માં જુદાં જુદાં અંગ્રેજી નામનો ઉપયોગ થયો છે. આનાથી ગૂંચવણ સર્જાય છે, કારણ કે આપણે સ્વ. શ્રી સલીમ અલી દ્વારા વપરાયેલાં અંગ્રેજી નામથી વધુ પરિચિત છીએ. આ ગૂંચવણ ઓછી કરવા મનાકદન અને આશિષ પિટ્ટી (૨૦૦૨) દ્વારા નવેસરથી એક પ્રમાણભૂત યાદી તૈયાર કરવામાં આવી, જે બી.એન. એચ.એસ. વડે સ્વીકારાઈ છે. આપણી રાજ્યકક્ષાની સંસ્થા 'પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત' (BCSG) વડે પણ તે યાદીનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી થયું છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને હવેથી 'વિહંગ'માં પક્ષીઓની ઉપરોક્ત યાદીનાં 'કોમન' અંગ્રેજી નામનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. - સં.

શું એ રણ તુતી હતી ?

૨૨ નવેમ્બર '૦૭ના રોજ હું કચ્છમાં ખડીર બેટ પર આવેલી ધોળાવીરાની પુરાતત્ત્વીય જગ્યાએ ગયો હતો. કચ્છના મોટા રણમાં ધોળાવીરા, રાપરથી ૮૫ કિ.મી. દૂર આવ્યું છે. ખડીર બેટ ચારે બાજુ રણથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્ખનનવાળો વિસ્તાર ખડકાળ અને કાંટાવાળો છે જે છૂટાંછવાયાં ખેતરોથી ઘેરાયેલો છે.

તસવીર : પ્રકાશ ગણપુદે

બપોરે ૧૨:૩૦ વાગ્યે જ્યારે હું તે જગ્યા પર ઊભો હતો ત્યારે કંઈક જુદું 'ફીન્ય' જેવું દેખાતું પક્ષી જમીન પર નજરે પડ્યું. મેં તેની તસવીર લીધી. તેનું વર્ણન આ રીતે કરી શકાય:

પક્ષીનો ઉપરનો ભાગ આછો બદામી. જાડી પીળાશ પડતી ચાંચ. પાંખો કાળી-ધોળી અને તે જ રીતે પ્રાથમિક પીંછાં (primaries). નીચેનો ભાગ રેતિયો બદામી. ખાંચવાળી પૂંછડીમાં પણ કાળાધોળાનું મિશ્રણ. આંખો કાળી.

ઘરે આવીને સંદર્ભગ્રંથો તપાસતાં મને તે પક્ષી

'રણ તુતી' (Trumpeter Finch, *Bucanetes githagineus*) લાગી. કદાચ ડેઝર્ટ ફીન્ય (Desert Finch, *Rhodospiza obsoleta*)નું અપુખ્ત પણ હોય. આ પહેલાં કચ્છમાંથી આ પક્ષીની એક માત્ર નોંધ છે. (આ પક્ષી 'ડેઝર્ટ ફીન્ય' નથી જ. રણ તુતીની માદા હોઈ શકે. - શ્રી લવકુમાર ખાચર)

ટાઇટલરની પાન ફુલ્કી : ગુજરાતની નિયમિત વટેમાર્ગુ પ્રવાસી છે ?

ટાઇટલરની પાન ફુલ્કી (Tytler's Leaf-warbler, *Phylloscopus tytleri*) એક રહસ્યમય પક્ષીજાતિ છે. તેનો પ્રવાસપથ આ વિસ્તારમાં પડતો હોવા છતાં ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતના સૂકા ઉષ્ણ પ્રદેશમાં તેની ખાસ નોંધ થઈ નથી.

૧૮ સપ્ટે. '૦૮ના રોજ મોરબીની બહારના વિસ્તારમાં લીમડાના વૃક્ષ પર હું દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે કોઈ પક્ષીનો મોટો અવાજ સંભળાયો. 'પી...' એવો અવાજ ચારથી પાંચ વાર આવ્યો ને તેના પછી તરત જ 'પી... સ્વી...' એમ પાંચથી છ વાર 'કોલ' આવ્યો. મેં તપાસ કરી તો ૧૦થી ૧૨ ફૂટની ઊંચાઈ પર એક નાની ફુલ્કી દેખાઈ. મને પહેલાં તે ઝાંખી લીલી ફુલ્કી (Greenish Leaf-warbler, *Phylloscopus trochiloides*) જેવું લાગ્યું, પણ અવાજ એકદમ જુદો હતો. ઝાંખી લીલી

ફુલ્કી મારા ફળિયામાં શિયાળામાં નિયમિત આવે છે અને તેના અવાજથી હું એકદમ પરિચિત છું.

પક્ષી તેના પુખ્ત પોશાકમાં સજ્જ લાગ્યું. ઉપરથી 'ઓલિવ' લીલો અને નીચેના ભાગે રાખોડી, પેટ પર આછી પીળાશ. પાંખમાં કોઈ આડી પટ્ટી (wing-bar) નહીં. ગળું રાખોડી, લાંબી ભમ્મરરેખા (supercilium) અને નેત્રરેખા (eye-stripe) પણ લાંબી. ચાંચ લાંબી જેમાં નીચેના જડબાના મૂળમાં આછો રંગ.

મેં ઘણી તસવીરો લીધી. મારા 'મોબાઇલ' પર તેનો અવાજ પણ 'રેકર્ડ' કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. 'પી...', 'રેકર્ડ' થયું પણ 'સ્વી...'નો ઊંચો સૂર મુદ્રિત ન થઈ શક્યો. પક્ષી એક દિવસ પૂરતું જ દેખાયું.

મેં સંદર્ભગ્રંથો ઉઠલાવ્યા અને અવાજ અને લાંબી ચાંચના આધારે તેને ટાઇટલરની પાન ફુલ્કી તરીકે ઓળખી. મેં થોડા સમય પહેલાં 'ફોર્કટેઇલ' ૧૪ (ઓગસ્ટ '૯૮)માં આ ફુલ્કી ઉપરનો લેખ વાંચ્યો હતો અને જાણ્યું હતું કે પશ્ચિમ ઘાટના તેના પ્રવાસના માર્ગમાં હોવા છતાં ગુજરાતમાં કદાચ તેની કોઈ નોંધ નથી.

શક્ય છે, કે ગુજરાતમાં તે કદાચ પક્ષીનિરીક્ષકોના ધ્યાન બહાર ગયું હોય. 'અવાજ' પરથી તે સહેલાઈથી ઓળખી શકાય. શક્ય છે તે નિયમિત 'વટેમાર્ગુ પ્રવાસી' (passage migrant) હોય પણ તે માટે સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમાં આપણે તેના પર ચાંપતી નજર રાખવી પડે.

* (Rasmussen, P. C 1998. Tytler's leaf warbler, *phylloscopus tytleri*: non-breeding distribution, morphological discrimination and ageing. Forktail 14 (August) 17-29)

(ડૉ. સલીમ અલીએ ડાંગમાંથી ટાઇટલરની પાન ફુલ્કીના નમૂના મેળવ્યા છે અને નોંધ્યું છે : "The species was not uncommon where the specimen were collected." સંદર્ભ : Journal of

BNHS, Vol. 52, No. 4, April 1955. - સં.)

કચ્છના નાના રણમાં 'પેરેસાઈટિક જેગર'

૨૭મી સપ્ટે. '૦૯ના રોજ સાંજે ચાર વાગ્યે હું કચ્છના નાના રણના છેક પશ્ચિમ છેડે વેણાસર ગામ પાસે ગયો હતો. આ જગ્યા મોરબીથી ૪૫ કિ.મી. દૂર છે. અહીં દરિયાનું પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેની બીજી બાજુ મીઠા પાણીનું તળાવ છે. ખૂબ મોટો વિસ્તાર છે અને ફેબ્રુઆરી સુધી તેમાં પાણી રહે છે.

હું ખારા પાણીના આ જળખાવિત ક્ષેત્રને અવલોકી રહ્યો હતો અને ત્યારે મેં સેંકડોની સંખ્યામાં શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull) તથા મોટી સંખ્યામાં મોટા ધોમડા (Pallas's Gull) અને મોટી વાબગલી (Caspian Tern) જોયાં.

તે સમયે મેં એક મોટું પક્ષી ઊડતું જોયું જેને હું ઓળખી ન શક્યો. તેનું પેટાળ સફેદ હતું, છાતી પર કાળો પટ્ટો હતો, ઘેરી છીંકણી પાંખો હતી તથા માથા પર એક ઘેરો ડાઘ હતો. પૂંછડીનાં પીંછાં થોડાં લાંબાં હતાં. તેની ઉડાન તેજ હતી. એટલામાં એવું જ એક બીજું પક્ષી તેની સાથે જોડાયું જે સમગ્રતઃ ઘેરા છીંકણી રંગનું હતું - ઉપરથી, પેટાળે તથા માથેથી. આ બંને પક્ષીઓની ચાંચ, લાંબી પાંખો, ઉડાન તથા સમગ્ર દેખાવ જુદો જ હતો, કોઈ વાબગલી (tern) કે ધોમડા (gull) જેવો ન હતો. આ બંને પક્ષીઓ દરિયા તરફથી મીઠા પાણીના તળાવ બાજુ ગયાં અને પાછા દરિયા તરફ જતાં રહ્યાં. લગભગ એકાદ મિનિટ સુધી હું આ પક્ષીઓને નિહાળી શક્યો.

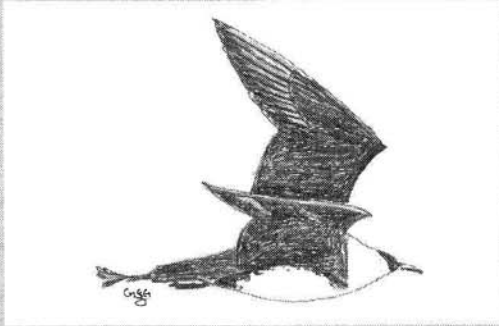
મેં બંને પક્ષીઓની તસવીરો લીધી અને ઓળખ માટે સંદર્ભગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો. પહેલું પક્ષી પુખ્ત પેરેસાઈટિક જેગર (Parasitic Jaeger, *Stercorarius parasiticus*) તરીકે ઓળખ્યું, જે તેના ઝાંખા પ્રજનન પોશાકમાં હતું. પછીથી જોડાયેલું

પોમેરિન જેગર

પોમેરિન જેગર (Pomerine Jaeger *Stercorarius pomarinus*) ધોમડાને મળતું આવતું દરિયાઈ પક્ષી છે. તેનું કદ પાલતુ બતક કરતાં સહેજ નાનું (૫૩ સેમી કે ૨૧ ઇંચ જેટલું) હોય છે. પોમેરિન જેગર ઘેરા પોશાક (dark phase)માં વેરું બદામી હોય છે; જ્યારે આછા પોશાક (pale phase)માં ઉપલા શરીરમાં બદામી રંગ અને આછા પીળચટા સફેદ રંગનું પેટાળ ધરાવે છે. ત્યારે તેની છાતી પર ભૂખરો બદામી પટ્ટો પણ જોવા મળે છે. પુખ્ત વયનાં પક્ષીની પૂંછડીમાં મધ્યનાં પીંછાં ૮૦ અંશનો વળાંક લેતાં હોય છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે પ્રજનન ઋતુ પછી આ પીંછાં જોવા મળતાં નથી.

જેગર, માછલી, લેમિંગ નામનાં ઉંદરની જાતિનાં પ્રાણી અને નાનાં પક્ષીઓનો આહાર કરે છે. તક મળ્યે તે બીજાં પક્ષીઓ પાસેથી તેમનો શિકાર પડાવી લે છે (kleptoparasitism).

ભારતીય ઉપમહાદ્વીપમાં પોમેરિન જેગરની નોંધ ૧૯૧૨માં કોલમ્બોમાં થયેલ છે. આ ઉપરાંત ૧૯૭૬માં મુંબઈ ખાતે પણ જેગર નોંધાયો છે. ભારતમાં આ જેગર આકસ્મિક પથભ્રષ્ટ પક્ષી (accidental vagrant) છે. પોમેરિન જેગર ઉત્તર ધ્રુવીય સમુદ્રના તટો પર અવાસ્કા, સાઈબિરિયા વગેરે સ્થળોએ પ્રજનન કરે છે અને શિયાળો ગાળવા મોટે ભાગે પશ્ચિમ આફ્રિકાના દરિયાઈ પ્રદેશમાં, ભૂમધ્ય સમુદ્ર તેમ જ કાળા સમુદ્રમાં આવે છે.

ઘેરા રંગનું પક્ષી અપુખ્ત હતું.

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આ પક્ષીની હાજરી ભૂતકાળમાં નોંધાયેલી છે. કણાટકમાં ગોકર્ણ પાસે તે નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી તરીકે દેખાય છે. (કેમ્બ્રિજ એક-૨૦૦૦, ગ્રિમિટ તથા અન્ય ૧૯૯૮) ગોકર્ણમાં તેની હાજરીની અન્ય પ્રકાશિત નોંધ પણ છે. (સ્વીગ ટોફ્ટ મેડસન, બી. એન. એચ. એસ. જર્નલ: ૮૭ (૨) પાન નં. ૨૮૭). મુંબઈના કોલાબામાં પણ તેની નોંધ થઈ છે. (જે. સી. સિકલેર: બી. એન. એચ. એસ. જર્નલ: ૭૩ (૩) પાન નં. ૫૩૦-૫૩૧)

પેરેસાઈટિક જેગર

પેરેસાઈટિક જેગર (Parasitic Jaeger *Stercorarius parasiticus*) દેખાવમાં ઘણા અંશે પોમેરિન જેગરને મળતું આવે છે; પરંતુ તેનું કદ નાનું (૪૮ સેમી કે ૧૯ ઇંચ જેટલું) હોય છે. પોમેરિન જેગરની પૂંછડીનાં પીંછાં વળેલાં હોય છે, જ્યારે પેરેસાઈટિક જેગરની પૂંછડીનાં વચલાં પીંછાં સીધાં, લાંબાં અને અણીવાળાં હોય છે.

આ જેગર પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના મકરાણના દરિયાકાંઠે તદ્દન અસામાન્ય નથી. આ ઉપરાંત મુંબઈ ખાતે અને અરબી સમુદ્રમાં અન્યત્ર પણ તેની નોંધ થયેલી છે. પેરેસાઈટિક જેગર પણ ઉત્તર ધ્રુવીય સમુદ્રકાંઠે અને ટાપુઓમાં પ્રજનન કરે છે.

ગુજરાતમાં આ પક્ષીની કોઈ પૂર્વનોંધ નથી કે મારા ધ્યાનમાં કોઈ પ્રકાશિત સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. પક્ષીને અસામાન્ય કે દુર્લભ તરીકે દર્શાવાયું છે. સંદર્ભ ગ્રંથોમાં પાકિસ્તાનના દરિયાકિનારે તેને શિયાળુ મુલાકાતી તરીકે દર્શાવાયું છે. શક્ય છે કે ગુજરાતના કિનારે તે ભટકીને આવી જાય.

નાના રણનો પશ્ચિમ છેડો

નાના રણના એકદમ પશ્ચિમ કાંઠે, વેણાસર ગામની બાજુના વિસ્તારમાં હું નિયમિત રીતે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જાઉં છું. આ જગ્યા મોરબીથી ૪૫ કિ.મી. દૂર આવેલી છે.

અહીં એક તરફ દરિયાઈ ખાડી છે ને બીજી બાજુ મીઠા પાણીનું તળાવ. નાનો આડબંધ પણ આવેલો છે. વિસ્તાર ખૂબ જ મોટો છે અને ફેબ્રુઆરી સુધી તેમાં પાણી રહે છે. અહીંનું પરિસર અસલ રણનું પરિસર છે અને ઓગસ્ટથી એપ્રિલ સુધી મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

છેલ્લા એક વર્ષમાં મેં લીધેલી મુલાકાતો દરમ્યાનનાં નોંધપાત્ર અવલોકનો નીચે મુજબ છે.

* ૨૨-૧૧-૦૮ : સાંજે ૪.૦૦ વાગ્યે

ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) ૨૦, રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) ૨, મોટાં હંજ અપુખ્ત સાથે (Greater Flamingo) ૫૦૦, કુંજ (Common Crane) ૫૦, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૨૦.

* ૨૫-૧૨-૦૮ : સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે

અપુખ્ત શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle) ૧.

* ૩-૧-૦૯ : સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે

બાદશાહ શકરો (Eurasian Sparrowhawk) ૧, મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) ૨, પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier) ૧,

પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) ૧, ગુલાબી પેણ ૧૦, રૂપેરી પેણ ૧, કુંજ ૨૦૦, બતકો : મુખ્યત્વે ગયણો (Northern Shoveller) ૧૦૦૦, ઉલટીયાંચ (Pied Avocet) ૨૦૦.

* ૧૮-૧-૦૯ : સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે

મોટો કાળો ઝુમ્મસ ૨, ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) ૧, પાન પટ્ટાઈ ૧, મોટાં હંજ ૫૦

* ૮-૨-૦૯ : સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે

મોટાં હંજ ૧૫૦, નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) ૨૦, મોટો કાળો ઝુમ્મસ ૧, શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle) ૧, વણઓળખાયેલું બાજ ૧ - કદાચ લગ્ગડ (Laggar) હોઈ શકે.

* ૨૨-૨-૦૯ : સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે

લહેરિયો ગંદમ (Striolated Bunting) ૨, મોટો કાળો ઝુમ્મસ ૨, પાનપટ્ટાઈ ૨, રૂપેરી પેણ ૩.

* ૪-૪-૦૯ : સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે

ગુલાબી પેણ ૫૦, પીળીયાંચ ઢોંક ૪૦, નીલકંઠી (Bluethroat) ૧, રણ ફડકફુટકી (Graceful Prinia)

* ૧૩-૮-૦૯ : સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે

કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork) ૧-અપુખ્ત, મોટો ધોમડો (Pallas's Gull) ૨ પ્રજનન પોશાકમાં (ઓગસ્ટમાં વહેલું કહેવાય! રસપ્રદ અવલોકન), કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull) ૪૦, ગુલાબી પેણ ૧-અપુખ્ત.

* ૨૭-૯-૦૯ : સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે

પટ્ટી પટ્ટાઈ ૨, મોટો ધોમડો (Pallas's Gull) ૧૦ જેમાં ૩ અપુખ્ત, મોટી વાબગલી (Caspian Tern) ૫, કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gulls) ૫૦૦, કરકરા (Demoiselle Cranes) ૧૦૦, શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gulls) ૧૦૦, કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit) ૧

ચાબુક દશરથિયાનો સામૂહિક રાતવાસો

પાનેલી વીડી રાજકોટ જિલ્લામાં મોરબી પાસે આવેલો ઘાસિયો અને કાંટનો વિસ્તાર છે. ઓગસ્ટ ૨૦૦૮ના અંત ભાગમાં એક સાંજે હું ત્યાં પ્રજનનના રંગોમાં સજ્જ સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora)ની તસવીર લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; ત્યારે રસ્તાની બાજુમાં નિદ્રા લઈ રહેલા ચાબુક દશરથિયા (Franklin's Nightjar, *Caprimulgus affinis*)નો સમૂહ જોવા મળ્યો. આ વિસ્તાર પથરાળ હતો અને છૂટાં-છવાયાં જાળાં-ઝાંખરાં ધરાવતો હતો. હું આ સમૂહની સાવ નજીક હતો; પરંતુ ચાર પક્ષી અચાનક ઊડીને થોડે દૂર બેઠાં ત્યારે જ મને તેમની હાજરીનો ખ્યાલ આવ્યો. પછી મેં એ વિસ્તારનું કાળજીપૂર્વકનું નિરીક્ષણ કર્યું; તો લગભગ ૧૫ ચોરસ ફૂટના વિસ્તારની અંદર પેલાં ચાર પક્ષીઓ સહિત, કુલ ૧૦ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. આમાંથી કેટલાંક પક્ષીઓ તો એકબીજાથી ૬ ઈંચ જેટલાં જ દૂર હતાં; તો અન્ય કેટલાંકની વચ્ચે ૨ ફૂટનું અંતર હતું. આ જૂથમાં ૩થી ૪ અપુખ્ત પક્ષીઓ પણ હતાં.

ત્યાર બાદ મેં આ વિસ્તારનું નિયમિત નિરીક્ષણ કરવાનું ચાલુ કર્યું; જેની વિગતો નીચે આપી છે. આમાંથી કેટલાંક નિરીક્ષણો વખતે મારી સાથે મારો ભાઈ રોહિત, જુગલ કિશોર તિવારી, અશોકભાઈ મશરૂ, ડૉ. આર. બી. બલર પણ હતા. નિરીક્ષણ કરતી વખતે પક્ષીઓને ખલેલ ન પહોંચે તેની કાળજી રાખવામાં આવેલી.

તારીખ	પક્ષીની સંખ્યા	સમય
૨૩-૮-૨૦૦૮	૧૦	૧૮-૦૦
૩૦-૮-૨૦૦૮	૧૨	૧૮-૦૦
૭-૯-૨૦૦૮	૮	૦૭-૦૦

૨૧-૯-૨૦૦૮	૧૦	૦૭-૦૦
૨૮-૯-૨૦૦૮	૬	૧૮-૩૦
૧૯-૧૦-૨૦૦૮	૪	૧૮-૩૦
૨૬-૧૦-૨૦૦૮	૫	૧૦-૦૦
૯-૧૧-૨૦૦૮	૮	૧૦-૦૦
૨૩-૧૧-૨૦૦૮	૪	૦૯-૦૦
૨૮-૧-૨૦૦૯	૪	૧૮-૦૦
૧૫-૨-૨૦૦૯	૨	૧૧-૦૦
૧૧-૩-૨૦૦૯	૪	૦૭-૦૦
૨૯-૩-૨૦૦૯	૩	૧૮-૦૦
૧૨-૪-૨૦૦૯	૨	૧૦-૦૦
૩૧-૫-૨૦૦૯	૦	૦૮-૦૦

તા. ૨૮-૯-૨૦૦૮ના રોજ હું નિરીક્ષણ માટે ગયો ત્યારે દશરથિયાંએ મૂળ જગ્યાથી આશરે ૩૦ મીટર દૂર અને રસ્તાથી વધુ અંદરની બાજુ એક નવી જગ્યા પર 'રુસ્ટિંગ' શરૂ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ તે માત્ર નવી જગ્યાએ જ જોવા મળ્યાં હતાં. આ જગ્યા પણ મૂળ જગ્યા જેવી જ, પથરાળ અને ઝાંખરાંવાળી હતી. દશરથિયાં વહેલી સવારે અને મોડી સાંજના સમયે વધુ સજાગ, જ્યારે બપોરના સમયે સુસ્ત લાગતાં હતાં.

મે મહિનાના અંતભાગથી દશરથિયાં દેખાતાં બંધ થયાં એનું કારણ પાસેના તળાવનું તદ્દન સુકાઈ જવું, એ હોઈ શકે. અથવા પ્રજનનકાળના કારણે પક્ષીઓ અલગ-અલગ સ્થળો પર વિખરાઈ ગયાં હોય એમ પણ બને.

આવી રીતે સમૂહમાં રાતવાસો (roosting) કરવો એ માત્ર ચાબુક દશરથિયાંની ખાસિયત હોય એવું બની શકે? આ દશરથિયાં વસાહત બનાવીને માળા કરતાં હોય તેવું શક્ય છે? મેં આ પહેલાં દીર્ઘપૂચ્છ દશરથિયું (Large-tailed Nightjar), વન દશરથિયું (Indian Jungle Nightjar), અને નાનું દશરથિયું (Common Indian Nightjar)ને 'રુસ્ટિંગ' કરતાં જોયાં છે તે તમામ એકલાં જ હતાં. આમ આ 'રુસ્ટિંગ'નું નિરીક્ષણ વધુ અભ્યાસ માગી લે છે.

[* મલેશિયાના કજંગમાં ૧૫ ચાબુક દશરથિયાંના સમૂહ 'રુસ્ટિંગ'ની નોંધ થયેલ છે (૧૯ જૂન, ૨૦૦૭). એ જ રીતે સિંગાપોરમાં પણ સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષક ક્રિસ લીએ ૨૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ના રોજ ૨૦ જેટલાં ચાબુક દશરથિયાંને સામૂહિક રીતે 'રુસ્ટિંગ' કરતાં નોંધ્યાં છે. ચાબુક દશરથિયાં સામાન્ય રીતે એકલાં કે જોડીમાં 'રુસ્ટિંગ' કરે છે; પરંતુ પ્રજનનકાળ સિવાયના સમયમાં એમને સામૂહિક 'રુસ્ટિંગ'માં નિહાળવામાં આવ્યાં છે.

* દીર્ઘપૂચ્છ દશરથિયામાં સમૂહવૃત્તિ વિશે અલી અને ડિલન રિપ્લીએ નોંધ કરેલી છે: "Normally keeps singly or in groups. Spend daytime amongst dry leaves and debris in a shady nullah, ashtonishingly camouflaged in such surroundings. Occasionally a dozen or more birds may be flushed from a favourite spot..." ('Handbook of the Birds of India and Pakistan', Salim Ali and S. Dillon Ripley, Oxford University Press)

* ચાબુક દશરથિયાંની પ્રજનનની ઋતુ માર્ચથી ઓગસ્ટ સુધીની છે; મુખ્યત્વે તો માર્ચ, એપ્રિલ અને મે; પરંતુ વિસ્તાર પ્રમાણે મહિનાઓમાં પણ ફેર પડતો જોવા મળે છે. ('Handbook of the Birds of India and Pakistan', Salim Ali and S. Dillon Ripley, Oxford University Press) - સંપાદક]

પ્રસાદ ગણપુલે,

C/o પરશુરામ પોટરીઝ, નજરબાગ સામે, મોરબી-૩૬૩૬૪૨

સારસ નોંધ

૨૪ જુલાઈ ૨૦૦૮ના રોજ હું વડોદરાથી સૌરાષ્ટ્ર જનતા એક્સપ્રેસ દ્વારા વાંકાનેર આવી રહ્યો હતો. સવારના ૬-૧૭ વાગ્યે થાન રેલવે સ્ટેશનની બહાર લાલ સિગ્નલના કારણે ગાડી ઊભી રહી ત્યારે ગાડીના પાટાથી ઉત્તર દિશામાં સારસની એક જોડ જોવા મળી. આ બન્ને પક્ષી પીંછાંની સફાઈમાં વ્યસ્ત હતાં.

નિરલ દેસાઈ

કચ્છના નાના રણમાં પટ્ટાઈનો રાતવાસો

૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૮ના રોજ કલેમેન્ટ ફાન્સિસ, મહાવીરસિંહ પરમાર અને પ્રશાંત ચાવડાની સાથે કચ્છના નાના રણમાં, ૫૦૦ ચોરસ વારના એક વિસ્તારમાં ૫૮ જેટલી પટ્ટાઈઓને રાતવાસો કરતાં જોઈ. આમાં પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier), પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) અને ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier)નો સમાવેશ થાય છે. ત્યાર બાદ અમે ૧૦ દિવસ સુધી સતત આ વિસ્તારનું નિરીક્ષણ કર્યું. આ પટ્ટાઈઓ સાંજે ૫-૪૫થી ૬-૦૦ના ગાળામાં રાતવાસા માટે એકઠી થતી હતી.

છેલ્લા એક દાયકા કરતાં વધુ સમયથી હું કચ્છના નાના રણની મુલાકાત લઈ રહ્યો છું. શિકારી પક્ષીઓ નિહાળવા માટે આ રણ સર્વોત્તમ સ્થાન છે. પરંતુ મેં અહીં ક્યારેય મત્સ્યભોજ (Osprey) જોયું નહોતું. ૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૮ના રોજ વહેલી સવારે મને એક જળાધારિત વિસ્તારના કાંઠે, પથ્થર પર બેઠેલું મત્સ્યભોજ જોવા મળ્યું. મારી સાથે મહાવીરસિંહ પરમાર અને પ્રશાંત ચાવડા પણ હતા.

યોગેન્દ્ર શાહ,

'આનંદ'. અજીતનાથ સો. પાસે, જિન્તાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૨

ભૂલ સુધાર

'વિહંગ'ના શરદ ૨૦૦૮ (ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૦૮) અંકમાં પૃ.૩૩ પર 'અબાલી (Dusky Crag Martin)'ના સ્થાને 'કેંચીપૂંછ તારોડિયું (Red-rumped Swallow)' તેમ જ ચોથા આવરણ પરની તસવીર 'ચાષ (Indian Roller)'ના સ્થાને 'કાશ્મીરી ચાષ (European Roller)'ની છે તેમ વાંચવા વિનંતી છે. ક્ષતિ બદલ ખેદ છે.

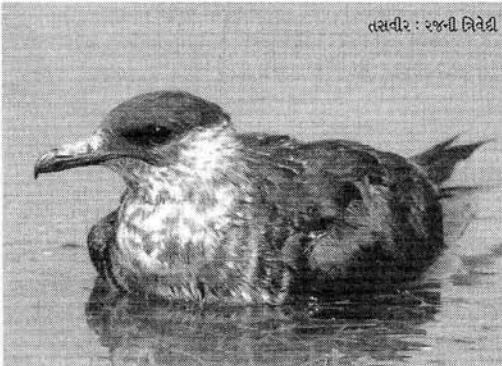

જેગર, નળસરોવરમાં !

થોડા દિવસથી આકાશમાંથી થઈ રહેલી અગનવર્ષાને કારણે હું નળસરોવર જવાનું ટાળતો હતો. સાથે સાથે, સુકાઈ રહેલા પાણીના કારણે એ તરફ જવાની ઇચ્છા પણ કરતો ન હતો.

છતાં ૮મી ઓક્ટોબર '૦૯ની વહેલી સવારે નળસરોવર જવા નીકળી ગયો. ત્યાં પહોંચીને કાસમ અને તેના દીકરા રમઝાન સાથે હોડી ધ્રાબલા બેટ તરફ હંકારી ગયા. હું અને કાસમ પોતપોતાના દૂરબીનથી દૂરથી જ ટાપુઓનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. હજી બતકોની સંખ્યા ઓછી હતી. મોટા ભાગે ગડેરા (Godwits), શ્વેતપૂંછ ટિલોડી (White-tailed Lapwing), ગજપાંઉ (Black-winged Stilt), વાબગલીઓ (Terns) વગેરે નજરે પડતાં હતાં.

અચાનક મારી નજર એક કાળા પક્ષી પર પડી. હું ચોંકી ગયો ! મેં કાસમનું ધ્યાન દોર્યું. તેને પણ નવાઈ લાગી. હું અને કાસમ પ્રથમ વાર જ આ પક્ષી જોઈ રહ્યા હતા. કાસમ પાસે કેઝિમરઝેકની 'ફ્લિડ ગાઈડ' હતી અને મારી પાસે ઝિમિટ, ઇન્સ્કિપ તથા ઇન્સ્કિપની. પાનાં ઉથલાવી વિવિધ જળાશ્રિત પક્ષીઓ સાથે સરખામણી કરતાં જણાયું કે તે જેગર (Jaeger) છે, પરંતુ પોમેરિન કે પેરેસાઈટિક તે ખબર ન પડી. મેં તરત જ થોડી તસવીર ખેંચી લીધી. એક જ પક્ષી હતું અને તે પણ કદાચ થોડું અપરિપક્વ અને અસ્વસ્થ હોય તેવું લાગ્યું. અને એટલે જ કદાચ છૂટું પડીને અહીં આવી ચડ્યું હોય.

તસવીર : રજની ત્રિવેદી

અમારાં બંનેનાં મન અકથ્ય આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં ! મેં તુરંત હોડી પાછી લઈ લેવા રમઝાનને ઇશારો કર્યો.

પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક કિનારા પર નાનો ગારખોદ (Jack Snipe) હોય તેવું લાગ્યું. જોકે ગારખોદ જુદાં પાડવાં અઘરાં છે, છતાં કદથી તે પંખા પૂંછ ગારખોદ (Common Snipe) કરતાં નાનો લાગ્યો. તેની પણ તસવીરો લીધી.

બંને નવાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાથી નળસરોવરની આ મુલાકાત યાદગાર બની રહી. (જેગર વિષે પાના નં. ૧૩ ઉપર માહિતી આપી છે. - સં.)

રજની ત્રિવેદી,

૨૪ સી, મંગલદીપ ક્લેટ્સ, જોધપુર ગામ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ

નલિયાની મુલાકાત :

૭મી ઓક્ટો. '૦૯ના રોજ વનખાતાના અધિકારીઓ તથા અન્ય મિત્રો સાથે નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશ (જેને સ્થાનિક ભાષામાં 'દોણ' કહે છે)ની મુલાકાત લીધી. સાંજે ૬.૦૦ વાગ્યે રેલવેના પાટા ઓળંગી અમે ભનાડાના ઘાસના મેદાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અમે ઘોરડ (Great Indian Bustard)ના એક નરને દૂરથી જ જોયો. તે ચાલી રહ્યો હતો. લગભગ ૬.૪૫ વાગ્યે તે એક જગ્યાએ બેસી ગયો જ્યાંથી સૂર્યાસ્ત પહેલાં ઊઠ્યો નહીં.

સૂર્યાસ્ત સમયે અમે ૪ અલગ જૂથમાં પટ્ટાઈઓને ત્યાં એકઠી થતાં અને ચકરાવો લેતાં જોઈ. લગભગ ૨૦-૩૦નું આ પ્રત્યેક જૂથ સૂર્યાસ્ત પછી રાતવાસા માટે નીચે ઊતરી આવ્યું.

જખૌ : મીઠાનાં અગરોમાં રૂપેરી પેણ

તા. ૮-૯ ઓક્ટો. '૦૯ના રોજ ગાંધીનગર, ભુજ અને નલિયાના વન-અધિકારીઓ સાથે જખૌના દરિયાકિનારે ચેર (mangrove)નાં વૃક્ષો જોવા ગયા. જખૌની ખાડીની પાસે આવેલાં અગરના ઉત્તર છેડા સુધી ગયા. મીઠા માટે તૈયાર કરેલી ક્યારીઓ તાજેતરમાં જ પાણીથી ભરી હશે એટલે તેમાં સારું પાણી હતું. અમે ૪૦

જેટલી રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) ૧થી ૭ના જૂથમાં જોઈ. એક ક્યારીમાં અમે ૩ શિયાળુ નાની ડૂબકી (Black-necked Grebe) પણ જોઈ. પ્રવાસ-ઋતુના શરૂઆતના તબક્કામાં જ આટલી સંખ્યામાં રૂપેરી પેણની હાજરી દર્શાવે છે કે આ સ્થળ રૂપેરી પેણના પ્રવાસપથ પરનું અગત્યનું રોકાણસ્થળ હશે.

ડૉ. ભરત જેઠવા,

એશિયન વોટરબર્ડ સેન્સસ, કોઓર્ડિનેટર વેટલેન્ડ્સ ઇન્ટરનેશનલ, સાઉથ એશિયા, ૩૨૨/૨, સેક્ટર-૭ એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭

શ્વેતનેણ કીચડિયાની જામનગરમાં નોંધપાત્ર સંખ્યા

તા. ૧૭-૯-૦૮ના રોજ શ્રી કપિલસિંહ ઝાલા અને શ્રી અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી સાથે જામનગરની નજીક આવેલા વાલસુરા વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી બેડી પોર્ટ તરફના રોડની નજીકના ખાડી વિસ્તારમાં કાદવ ખૂંદવાવાળાં પક્ષીઓનું એક ટોળું બેઠેલું જોયું. નજીક જઈને જોતાં આંખો પર વિશ્વાસ ન થયો કારણ કે

તેમાંનાં મોટા ભાગના શ્વેતનેણ કીચડિયાં (Broad-billed Sandpiper) હતાં. દૂરબીન વડે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં માલૂમ થયું કે કુલ ૬૫ શ્વેતનેણ કીચડિયા હતા. બધાં જ ઉનાળુ પોશાકમાં હતાં. તેમની સાથે ૫ કાળાપેટ કીચડિયાં (Dunlin), ૧ શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper), ૩ કાચબરંગી (Ruddy Turnstone), ૩ ટીલિયા (Ruff), ૧૦ નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) અને ૨ કાળાપગ કિચડિયા (Little Stint) હતાં. બધાં જ પક્ષીઓ પાણી તથા આસપાસના કાદવમાંથી ખોરાક શોધવામાં મશગૂલ હતાં. મેં તેમનું વિડિયોશૂટિંગ કર્યું તથા અશ્વિનભાઈએ તસવીરો લીધી. તા. ૨૪-૯-૦૮ના રોજ ફરી આ જ જગ્યાએ કુલ ૭૧ શ્વેતનેણ કીચડિયાં નોંધ્યાં. આ પહેલાં મેં તેમને જામનગરની આસપાસ ત્રણ-ચાર વખત જોયેલ છે. પરંતુ આટલી મોટી સંખ્યામાં પહેલી વાર જોયા, તેથી આશ્ચર્ય થયું.

- ડૉ. મૌલિક વરૂ

ફીઝીયોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટ, એમ.પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગર

શ્વેતનેણ કીચડિયો

શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper, *Limicola falcinellus*) યુરોપના સ્કેન્ડીનેવિયા, ફિનલેન્ડ અને એસ્ટોનિયા જેવા દેશો તથા રશિયાના સાઇબીરિયા વિસ્તારમાં પ્રજનન કરે છે. ત્યાંથી એ શિયાળામાં ઋતુપ્રવાસ (migration) કરી દક્ષિણમાં પૂર્વ આફ્રિકા, દક્ષિણ એશિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી વિસ્તરે છે. ભારતીય ઉપખંડમાં તે ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા અને આંદામાન-નિકોબારમાં નોંધાયેલું છે. ગુજરાતમાં તેની ઓછી નોંધ છે. તેને દરિયા નજીકના કાદવકીચડવાળા વિસ્તારો તેમ જ ખાડીઓ પરંદ છે. મોટે ભાગે એકલદોકલ અથવા ચારથી પાંચના જૂથમાં જોવા મળે છે. ક્યારેક બીજાં કાદવ ખૂંદવાવાળા પક્ષીઓ (waders)નાં ટોળાંની વચ્ચે તેમની હાજરીનો ખ્યાલ આવતો નથી. તેનો ખોરાક પાણીની જીવાત, મૃદુકાય જીવો, દરિયાઈ કૃમિઓ, નાના સ્તરકવચી જીવો તથા અમુક પ્રકારની દરિયાઈ વનસ્પતિનાં બીજનો છે. ઉનાળુ પોશાકમાં તેનું વર્ણન આ મુજબ છે :

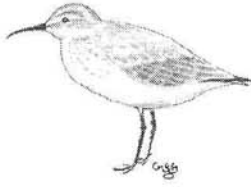
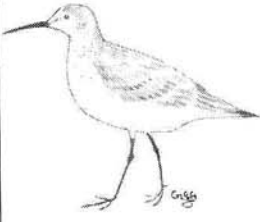
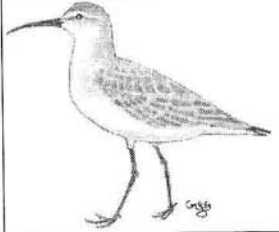
- કદ: ૧૭ સે.મી.
- ચાંચ કાળી, જાડી અને છેડેથી નીચે તરફ વળેલી
- આંખ પરનાં સફેદ નેણ સ્પષ્ટ જે પાછળ જતાં બે ભાગમાં ફેંટાય
- પીઠ અને છાતી પર કાળી રેખાઓ અને ટપકાં
- માથું ગારખોદ (snipe) જેવું રેખાંકિત
- ચાંચ અને આંખની વચ્ચેનો ભાગ (Lore)થી શરૂ કરીને આંખની પાછળના ભાગ સુધી કાળી લીટી
- પગ કાળાશ પડતા રાખોડી અને ટૂંકા

આમ, ઉનાળુ પોશાકમાં તે સહેલાઈથી ઓળખાઈ જાય છે, પરંતુ શિયાળુ પોશાકમાં તેને ઓળખવું સહેલું નથી; કારણ કે શિયાળુ પોશાકમાં તેનો દેખાવ ચાંચ નીચે તરફ વળેલી હોય તેવા બીજા બે કીચડિયા, કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) અને શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)ને મળતો આવે છે. થોડે દૂરથી નિરીક્ષણ કરતી વખતે આ ત્રણેય કીચડિયાને તેમના શિયાળુ પોશાકમાં એકબીજાથી અલગ તારવવા મુશ્કેલ છે. તેમની વચ્ચેનો તફાવત સાથેના કોષ્ટક મુજબ છે.

સંકલન : ડૉ. મૌલિક વરૂ

શિયાળુ પોશાકમાં તફાવત (Differences in winter plumage)

	શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper)	કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin)	શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)
			
કદ (size)	૧૭ સે.મી.	૧૮ સે.મી.	૨૦ સે.મી.
ચાંચ (bill)	કાળી જાડી છેડેથી નીચે તરફ વળેલી	કાળી પાતળી નીચે તરફ વળેલી પણ વળાંક ઓછો	કાળી વધુ પાતળી નીચે તરફ વળેલી, વળાંક વધારે
આંખ ઉપરનો નેણ (supercilium)	સફેદ, સ્પષ્ટ, પાછળ જતાં બે ભાગમાં ફેંટાય	બદામી પડતો સફેદ અથવા મેલો ધોળો, અસ્પષ્ટ	સફેદ, અસ્પષ્ટ
ડોક (neck)	ટૂંકી	ટૂંકી	લાંબી
ઉપરનું શરીર (upper parts)	રાખોડી, આછી કાળી રેખાઓ	રાખોડી, બદામી ઝાંયવાળું, ચોખ્ખું	રાખોડી, ચોખ્ખું
પેટાળ (under parts)	સફેદ	સફેદ	સફેદ
ઊંડે ત્યારે પાંખો (wings) નો દેખાવ	ખભા (shoulder) પર કાળાશ પડતો ડાઘ (patch). પાંખોની વચ્ચે પાતળો સફેદ પટ્ટો	વચ્ચે સફેદ પટ્ટો	વચ્ચે સફેદ પટ્ટો
પગ (legs)	કાળાશ પડતા રાખોડી ટૂંકા	કાળા શ્વેતનેણ કીચડિયાથી લાંબા શ્વેતપીઠ કીચડિયાથી ટૂંકા	કાળા લાંબા
ઢીંઢું (rump) અને પૂંછ (tail)નો ઉપરનો ભાગ	વચ્ચે બદામી આજુબાજુ સફેદ	વચ્ચે કાળો આજુબાજુ સફેદ	સફેદ

કચ્છનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો :

* ૧૭ નવેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ કચ્છના મોટા રણમાં ૩૦ મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing) જોવા મળી. ૩૦ નવેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ ધોરડો પાસે ૧૮ મળતાવડી ટિટોડીની સાથે ૭ પીળચટા રણગોધલા (Cream-coloured Courser) જોવા મળ્યા. નલિયા ખાતે ૯ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ ૪ અને ૧૯ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ ૫ પીળચટા રણગોધલા જોવા મળ્યા.

* ૯ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશમાં એક તથા બન્નીમાં એક, એમ કુલ બે રણ પિદ્ધ (Stoliczka's Bushchat) જોયા. મારી સાથે પોલ હોલ્ટ અને મનોજ શર્મા હતા.

* ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ અને જાન્યુઆરી ૨૦૦૯માં કચ્છમાં રણ શ્વેતકંઠ (Desert Warbler), લાખાળું ચંડૂલ (Bimaculated Lark) અને કાળો ઢોંક (Black Stork) જેવાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. ૧૯ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮માં નર અને માદા લહેરિયા ગંદમ (Striolated Bunting) જોવા મળ્યાં. જાન્યુઆરી ૨૦૦૯માં

નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશમાં બે અને બન્નીમાં એક કાળું ગીધ (Cinereous Vulture) જોયું.

* તા. ૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૯ના રોજ બન્નીમાં હોડકો ખાતે સાંજે ૮ વાગ્યે રસ્તા પર ૨ રણ દશરથિયાં (Syke's Nightjar) બેઠેલાં જોયાં.

કચ્છમાં રેખાળી ચુગગડની નોંધ

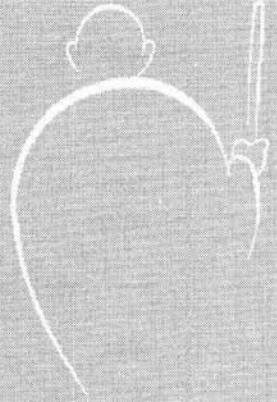
૪થી નવે. '૦૯ના રોજ 'સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓસન' CEDOના શ્રી વૈભવ મિશ્રા તથા સુરતના મુકેશ ભટ્ટે રેખાળી ચુગગડ (Pallid Scops Owl)ની નોંધ કરી. ૧૯૭૧માં બી.એન.એચ. એસ.ની ટુકડીએ કુંવર બેટ પાસે આ પક્ષીઓને જાળમાં પકડ્યાં હતાં.

કચ્છમાં ભારતીય કાળા ઝુમ્મસની નોંધ

'સેડો' (Center for Desert and Ocean)ના શ્રી વૈભવ મિશ્રાએ ૯મી નવે. '૦૯ના રોજ બન્નીમાં છારી ઢંઢ પાસે ભારતીય કાળા ઝુમ્મસ (Indian Spotted Eagle, *Aquila hastata*)ની નોંધ કરી. ગુજરાતમાં અન્ય સ્થળે આ ઝુમ્મસની નોંધ થયેલી છે ?

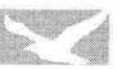
પંખીવિશારદ ગાંધીજી !

એક દિવસ બાપુએ મહાદેવભાઈને પૂછ્યું, “કોયલનું અંગ્રેજી શું? કાબર અને કોયલ વચ્ચે શો ફેર? Sparrow અને Swallow વચ્ચે? આ Lark એ પક્ષી આપણે જેને સમડી કહીએ છીએ એ તો ન હોય?”

શ્રી મુકુલ કલાર્થીના “ત્રિવેણી સંગમ” નામના પુસ્તકમાં ઉપરોક્ત લખાણ વાંચીને રમૂજ થઈ અને મારી કિશોર અવસ્થા યાદ આવી. હાલનાં ૫, ૬, ૭ ધોરણ તે વખતે ૧, ૨, ૩ ગણાતાં અને તેનો સમાવેશ મિડલ સ્કૂલમાં થતો. અમારે અંગ્રેજીમાં મેકમિલન કંપનીની રીડરો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે ચાલતી. તેમાંની એકમાં Swallow વિશે પાઠ હતો. શિક્ષકે તેનો અર્થ કર્યો ચકલી. તો વળી બીજી રીડરમાં Swift અંગે પાઠ હતો. તેનો પણ શિક્ષકે અર્થ કર્યો ચકલી. આ બન્ને મારા માટે નવા શબ્દો. મારું જ્ઞાન Sparrow એટલે ચકલી પૂરતું મર્યાદિત. અંગ્રેજી ભાષામાં ચકલી માટે આમ ત્રણ શબ્દ છે તે જાણતાં મને અહોભાવ થયેલો !! મારા શિક્ષકો પણ પંખીઓની બાબતમાં ગાંધીજીથી ઊતરે એવા નો'તા!

લાલસિંહ રાઓલ

(૨૫મી નવે. '૦૮ના રોજ સુરતના સૌરભ દેસાઈએ કચ્છના નાના રણમાં આ પક્ષીની નોંધ કરી હતી જે 'વિહંગ'ના ગયા અંક (વર્ષ ૦૮)માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ સિવાય આ ગરુડની નોંધ 'વિહંગ'ને મળી નથી. તેના પિતરાઈ મોટા કાળા ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) કરતાં તે ચોક્કસ ઓછો જોવા મળે છે. સાથે સાથે, તેની ખાતરીપૂર્વકની ઓળખનો અભાવ પણ તેનાં ઓછાં નિરીક્ષણો માટે કારણભૂત હોઈ શકે - સં.)

જુલકિશોર તિવારી,

ક્ષેત્રીય જીવશાસ્ત્રી, સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓસન (CEDO),
મોટી વિરાણી, નખત્રાણા, કચ્છ

કચ્છમાં દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું

ગુજરાતમાં દશરથિયાં (Nightjar)ની કુલ ૬ પ્રજાતિ નોંધાઈ છે.

૧. નાનું દશરથિયું (Common Indian Nightjar) : નિવાસી અને સામાન્ય પક્ષી. કચ્છમાં કાંટાળાં વનમાં વૃક્ષની છાયામાં આરામ લેતું જોવા મળે છે.

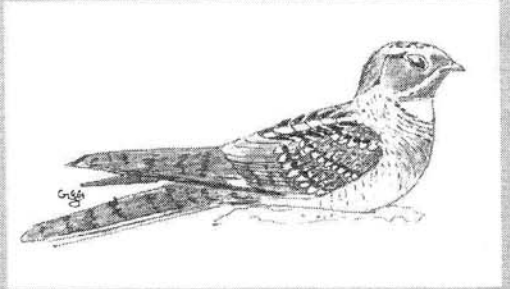
૨. રણ દશરથિયું (Sykes's Nightjar) : શ્રી જે. કે. તિવારી અને શ્રી મહમ્મદ દાદુએ માર્ચ-એપ્રિલ ૨૦૦૮માં કચ્છમાં આ દશરથિયાનો માળો શોધ્યો હતો. નિવાસી પક્ષી, પણ શિયાળામાં યાયાવરો પણ આવતાં તેની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળે છે. કચ્છમાં ખાસ કરીને રેતાળ રણમાં, બન્નીના ઘાસિયા પ્રદેશમાં અને દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં આ દશરથિયું જોવા મળે છે. દિવસ દરમ્યાન તે ખુલ્લા રણમાં, ઘાસના ઢૂવાની છાયામાં, કે સુકાયેલા ગાંડા બાવળ (*Prosopis Juliflora*)માં નિદ્રા લેતું જોવા મળે છે.

૩. ચાબુક દશરથિયું (Franklin's Nightjar) : આ નિવાસી દશરથિયું કચ્છમાં અસામાન્ય છે. શ્રી પ્રસાદ ગણપુલેએ મોરબી આસપાસના વિસ્તારમાં તેને નોંધ્યું છે.

૪. શિયાળુ દશરથિયું (European Nightjar). કચ્છના ભૂખંડ પરથી ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર સુધીના

દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું

દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું (Large-tailed Nightjar, *Caprimulgus macrurus*) આશરે કબૂતરના કદનું, પણ તેનાથી પાતળું પક્ષી છે. તેની બદામી અને પીળચટા રંગની ભાત તેને અદ્ભુત ગોપનીયતા (camouflage character) અર્પે છે. દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું નિવાસી અને અંશતઃ યાયાવર

પક્ષી છે. આ નિશાયર દિવસે સામાન્ય રીતે એકલું કે જોડીમાં, પણ ક્યારેક ડઝન કે તેથી વધુ સંખ્યામાં પણ, છાયાવાળા નાળામાં સૂકાં પર્ણોની વચ્ચે આરામ કરે છે. ફૂદાં અને સાંજે તથા રાત્રે ઊડનારાં અન્ય કીટકો તેનો આહાર છે. લાકડા પર હથોડો ઠોકવામાં આવતો હોય તેવો 'ચોંક ચોંક ચોંક' અવાજ તેને ઓળખવાની ખાસ નિશાની છે. તે એક વારમાં ૫૦ કે તેથી વધુ વાર 'ચોંક ચોંક'નો અવાજ કરે છે - દર ચાર સેકન્ડમાં પાંચ વાર. પ્રજનનઋતુ માર્ચથી મે સુધી; પીળચટી ભોંય પર રાખોડી અને રતૂમડા બદામી રંગનાં છાંટણા અને ટપકાવાળાં બે ઈંડાં જમીન પર જ મૂકે છે.

સમયમાં, અરબસ્તાનના રસ્તેથી આફ્રિકા જતા વટેમાર્ગુ (passage migrant) તરીકે પસાર થાય છે. કોટડા-બિટ્ટાના રસ્તા પર અને મોટી વિરાણીથી નિરોણાના રસ્તા પર ઘણી વાર વાહન નીચે આવીને મૃત પડેલાં જોવા મળે છે. દિવસ દરમ્યાન પથરાળ કાંટમાં આરામ લેતું જોવા મળે છે.

૫. દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું (Large-tailed Nightjar).

૬. વન દશરથિયું (Indian Jungle Nightjar).

કચ્છમાં આમાંથી વન દશરથિયા સિવાયની ૫ પ્રજાતિઓ જોવા મળે છે. (શ્રી જે. કે. તિવારી.)

તા. ૨૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ હું, શ્રી રતનસિંઘ તથા શ્રી કવરડેલ સવારના આશરે ૧૧.૩૦ના સુમારે ફોટ મહાદેવ પાસે આવેલા કાંટાળા વગડામાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. બેળાવ ઉપર થોરની જાતની વનસ્પતિ (euphorbia) ઊગી હોય અને છૂટાછવાયા બાવળ આવેલા હોય એવા એક કોતર પાસે અમે પહોંચ્યા કે બે દશરથિયાં ભડકીને ઊડ્યાં. કાળજીથી નિરીક્ષણ કરતાં અમને કુલ ૮ નિદ્રાધીન દશરથિયાં જોવા મળ્યાં.

આ દશરથિયાંની લાંબી અને મોટી પૂંછડી; ખભા પરની શ્યામ અને સોનેરી પટ્ટી તેમ જ ગળા પરનું શ્વેત ધાબું અને પાંખનાં ગોપિત પીંછાં (wing coverts) પરની ફિક્કી આડી લીટીઓના આધારે અમે તેને દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયાં (Large-tailed Nightjar, *Caprimulgus macrurus*) તરીકે ઓળખ્યાં. આ ઓળખને પછીથી શ્રી નાઇજેલ કલીયરીએ સમર્થન આપ્યું.

દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું વાયવ્ય પાકિસ્તાન (મરીના પહાડો), હિમાલય, ઉત્તરાંચલ, નેપાળથી માંડીને પૂર્વમાં આસામની ખીણ, ઓરિસ્સા અને ભારતના ઈશાન ભાગમાં વ્યાપ ધરાવે છે. મધ્ય પ્રદેશમાં આ દશરથિયાં

શિયાળો ગાળવા આવતાં હોવાનું નોંધાયેલ છે. આ પહેલાં ગુજરાતમાં આ દશરથિયું માત્ર એક વાર નોંધાયેલું છે, જે નોંધ શ્રી પ્રણવ ત્રિવેદીએ તેના અવાજના આધારે કરી હતી અને 'વિહંગ'માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આમ આ નિરીક્ષણ અને સાથેની તસવીરને ગુજરાતના વિહંગવૈવિધ્યના સંદર્ભે મહત્વપૂર્ણ ગણી શકાય.

સંદર્ભ : 'Birds of South Asia. The Ripley Guide' Vol ૧. and ૨, P. C. Rasmussen and J. C. Anderton, Lynx Edicions.

વૈભવ મિશ્રા,

CEDO, મોટી વિરાણી, નખત્રાણા, કચ્છ.

રતનસિંઘ

ગીર બાઉંગ લોજ, સાસણ-ગીર.

ફુદરતી સમતોલન

૨૦૦૪ના વર્ષની આ વાત છે. તે વર્ષે ૧૫ જુલાઈથી ૧૫ ઓગસ્ટના સમયગાળામાં ગુજરાતમાં ખૂબ જ વરસાદ પડ્યો. સતત વરસાદ અને વળી સૂર્યનાં દર્શન પણ વાદળોને લઈને દુર્લભ. પક્ષીઓને ખાવા ચણ (ખોરાક) પણ ન મળે એવા દિવસો. મારાં મકાનના આંગણામાં આયુર્વેદિક તેમ જ ફળફળાદિનાં વીસેક જેટલાં વૃક્ષો અને વેલા છે. ૨૦મી ઓગસ્ટની આ વાત છે. ત્રણેક દિવસથી તો પક્ષીઓને ચણ પણ નહીં મળેલ તેવું વરસાદી વાતાવરણ. પ્રકૃતિપ્રેમી જીવ એટલે પક્ષીઓને રોજ બાજરીના દાણા, મમરા, રોટલીના ટુકડા વગેરે ખવરાવતો. પક્ષીઓમાં ચકલાં, કાબર અને બુલબુલ; ખિસકોલી પણ આવે.

આંગણામાં મધુમાલતીનો એક વેલો ફૂલોફાલ્યો'તો. બીજે દિવસે સવારમાં મેં જોયું તો આ વેલ પર અસંખ્ય પાતળી, કાળી લાંબી ઈયળો પડી. નામ તો આવડતું નથી, પરંતુ પાંદડાં અને ફૂલો ખાવા લાગી. મને લાગ્યું કે હવે આ વેલ ગઈ. મનમાં થયું કે લાવ ને

વેલ બચાવવા કોઈ જંતુનાશક દવા લાવી છંટકાવ કરું.

ત્યાં જ એક ચમત્કાર થયો. બચવા માટે કદાચ મધુમાલતીએ પણ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી હશે ને ઈશ્વરે સાંભળી પણ હશે. સામેના મકાનની અગાશી પરથી એક બુલબુલ આવીને વેલ પર બેસી ગયું ને તેની નજર ઈયળો પર પડી. બસ પછી તો થઈ રહ્યું. બુલબુલ ઊડીને તરત જ સામેના મકાન પર ગયું અને પોતાની સાથે બીજાં વીસેક જેટલાં તેના જાતભાઈઓ (બુલબુલ)નું ટોળું લઈ આવ્યું અને સૌ મધુમાલતીની વેલ પરની ઈયળો પર તૂટી પડ્યાં. અર્ધા કલાકમાં તો વીણીવીણીને ખાઈ ગયાં. ‘જીવો જીવસ્ય ભોજનમ્’ હું તો અવાક જ રહી ગયો! બુલબુલના ટોળાએ જંતુનાશક દવા લાવવાની મારા માટે તક જ ન રહેવા દીધી. જાણે કે મને કોઈ સંદેશ કેમ ન આપ્યો હોય! પક્ષીઓને રોજ હું જે ચણ નાખતો તેનો બદલો વાળ્યો હશે! ખેડૂતોએ પણ આ પ્રસંગ પરથી બોધપાઠ લેવા જેવો છે!

મહિપતસિંહ ચુડાસમા,

એ-૩૭, ન્યૂ મહાવીરનગર, કલ્હીકુંડ, ખેડા રોડ, ઘોળકા-૩૮૭૮૧૦

રાજકોટ નજીક ખીરસરા વીડીની મુલાકાત

તા. ૨૧-૯-૦૮ના રોજ રાજકોટ પાસે આવેલ ખીરસરા વીડી અને ન્યારી નદીના કિનારે વિહંગદર્શનનું આયોજન કર્યું. પ્રવાસમાં ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખાબહેન બલર, શ્રી જયપાલસિંહજી જાડેજા, શ્રી અશોકભાઈ મશરૂ, શ્રી જગદીશસિંહ જાડેજા, શ્રી કમલભાઈ ભટ્ટ, ડૉ. મૌલિક વરૂ, શ્રી અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી સ્વદીપસિંહ જાડેજા જોડાયા હતા.

વહેલી સવારે અમે સૌ રાજકોટથી કાલાવાડ રોડ પર આવેલ ખીરસરા વીડીમાં પહોંચ્યા. વીડીમાં પ્રવેશતાં જ વહેલી સવારના કુમળા સોનેરી સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતા ઘાસની વીડીનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય જોઈને જ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ઊંચીનીચી ટેકરીઓ પરની કેડીઓ પર કમર સુધી

ઊગેલા ઘાસની વચ્ચે ચાલતાં સોનેરી ઘાસની ટોચ પર બાહેલાં ઝાકળબિંદુઓના સ્પર્શથી હાથ ભીંજાઈ જતા. ટેકરીની ટોચ પરથી ક્ષિતિજ સુધી નજર પહોંચતી. ક્ષિતિજ પર સ્વચ્છ આકાશ અને ચારે તરફ ખેતરોએ ધારણ કરેલ લીલા રંગનો સમન્વય, નયનરમ્ય દૃશ્ય બનાવતો હતો. પક્ષીના મધુર અવાજ કાને પડતા હતા. યાયાવર કુંજ (Common Crane)નો સમૂહ જાણે અમારું સ્વાગત કરતો હોય તેમ અમારી સામેથી ઊડતો પસાર થયો. ચારે બાજુએ પક્ષીઓની ચહેલપહેલ જોવામાં સૌ કોઈ પરોવાઈ ગયા.

પાણીની નીક પાસે ઘાટી વનરાજીમાં અચાનક શ્રી સ્વદીપસિંહની નજર ચાંચમાં ઘાસનાં તણખલાં લઈ જતાં તલિયા ટપુશિયા (Spotted Munia) પર પડી અને ઉત્તેજનાપૂર્વક સાદ પાડ્યો. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તલિયું ટપુશિયું દેશી બાવળની ડાળ પર સ્થિર બેઠેલું હતું. બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં દેશી બાવળના સાતેક ફૂટ ઊંચા વૃક્ષમાં બે પક્ષી માળો બનાવવામાં વ્યસ્ત હતાં. ઝાડની ડાળીઓ વચ્ચે માળાની ગૂંથણી એટલી તો સુંદર હતી કે તેને દૂરથી સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી પણ ન શકાય. થોડે દૂર બીજા વૃક્ષમાં તલિયા ટપુશિયાનો બીજો માળો પણ મળ્યો. શ્રી અશોકભાઈના જણાવ્યા અનુસાર રાજકોટમાં તલિયા ટપુશિયાના પ્રજનનની આ પ્રથમ નોંધ હતી. ત્યાંથી થોડે અંતરે ચાલતાં અમારી મુલાકાત દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) સાથે થઈ. સુંદર પક્ષી જોયાનો આનંદ સૌના ચહેરા પર જોઈ શકાતો હતો. ખીરસરા વીડીનું મુખ્ય આકર્ષણ જો કે મોટો ઘુવડ (Eurasian Eagle-owl) રહ્યો. ઘટાદાર વૃક્ષમાં તેના દિવસના આશ્રયસ્થાનમાં દૂરબીનથી જોવા છતાં નજરે ન ચડ્યો. ધીરે રહીને વૃક્ષની પાસે જતાં તે ઊડ્યો અને થોડી જ ક્ષણોમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. આમ તેની સાથેની અમારી મુલાકાત ક્ષણિક પરંતુ અત્યંત રોમાંચક રહી.

શ્રી અશોકભાઈ ત્યાંથી અમને ન્યારી ડેમ લઈ

ગયા. ડેમના કિનારે પાણીમાં ડૂબીને સૂકાઈ ગયેલાં વૃક્ષો પર નાના કાજિયા (Little Cormorant)ની માળાવસાહત (heronry) જોઈ, જેમાં ૫૦થી વધુ માળા હતા. ન્યારી નદી પર નજીકના એક બીજા ચેક ડેમની મુલાકાત દરમ્યાન ડેમના પાણીમાં ડૂબેલાં બે નાનાં વૃક્ષો પર મોટા કાજિયા (Large Cormorant), ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis) નાના કાજિયા, નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), કાણી બગલી (Pond Heron)ના ખૂબ જ ખીચોખીચ માળા જોયા. ડેમના કિનારા પર ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) જોઈ અમે વિરામ લીધો.

સાંજે અમે ન્યારી નદીના પટમાં પક્ષીદર્શન માટે ઊપડ્યા. નદીના પટમાં પક્ષીઓની સતત ચહલપહલ હતી. અહીં પક્ષીદર્શન ખૂબ જ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને અહ્લાદક રહ્યું. લાલ મુનિયા (Red Munia) સાથે મારો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર અવિસ્મરણીય બન્યો. સાતેક ફૂટ ઊંચા ચિયાની વચ્ચે નડી બગલા (Purple Heron)ના માળા જોઈ શકાતા ન હતા,

પરંતુ તેમનો કોલાહલ દૂરથી સાંભળી શકાતો હતો. નાનું દશરથિયું (Indian Nightjar) પીળી પાન બગલી (Yellow Bittern) અને તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake)એ આથમતી સાંજને વધુ રંગીન બનાવી. સૂર્ય જેમ ક્ષિતિજ પર નમે અને પક્ષીઓ તેના આશ્રયસ્થાન પર પાછાં ફરે તેમ અમે શ્રી અશોકભાઈની રજા લઈ પરત રવાના થયા.

એડમંડ લેકની મુલાકાત

તા. ૩૦-૯-૦૯ના રોજ કચ્છના પક્ષીનિરીક્ષકો શ્રી શાંતિલાલભાઈ વડુ, શ્રી નવીનભાઈ બાપટ, શ્રી એમ. બી. ખત્રી અને શ્રી સુબોધભાઈ હાથી સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાની સુંદર તક સાંપડી. એડમંડ લેકનો આ પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ ટૂંકો પણ અત્યંત રોચક, આનંદમય અને જીવનનું યાદગાર સંભારણું બની રહ્યો.

વહેલી સવારે અમે ભુજના એસ.ટી. બસ-સ્ટેન્ડ પર સવારે ૮ વાગ્યે મળવાનું નક્કી કર્યું. અમે એસ.ટી. બસ દ્વારા ભુજથી ૨૫ કિ.મી. દૂર માંડવી તરફ આવેલ એડમંડ લેકનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. નારાણપર ગામ પાસે ઊતરી, નદીની સમાંતર ભેખડો પરની પગદંડી પર ચાલતાં નજીકનાં ઝાડીઝાંખરાં અને વૃક્ષો પર સૌની નજર હતી. નદીની ભેખડોમાં વર્ષોથી ત્યજી દેવાયેલા ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture)ના માળા જોઈ મનમાં દુઃખની લાગણી થઈ. લગભગ ૨ કિ.મી. અંતર કાપી અમે એડમંડ લેકના કિનારે પહોંચ્યાં. સારા વરસાદને કારણે 'લેક' પાણીથી છલોછલ ભરાયેલ હતું.

નળ સરોવર

રાજહંસ, બગલાં ને બતકાં, કાતગા ને આંતરા, સારસ ને ગલ, કુંજડાં ને ચિતરોડાં, પરેહ, હાહોળ, પેણ્ય, ધોડો, ફરાંહો, બોડચ, થરંદ, ઘૂંઘટો, રેલ, ખેભા, સળી, કાજિડાં, ગેણા, કાળવેલિયા, ટમણી, ટીલવાં, ગુગણાં એવાં કેં કેટલાંયે પક્ષીઓનાં ધાડાં અહીં આવે છે ત્યારે આખો નળકાંઠો એમના અનેકવિધ કલરવથી ગુંજી ઊઠે છે - ગાજી ઊઠે છે. વહેલી સવારે કે આથમતી સાંજે આ પંખીઓની હારથી આકાશમાં તોરણ બંધાઈ જાય છે, ને નીચે જમીન પર ઢાળેલી જળ-આરસીમાં એનાં પ્રતિબિંબ જે દૃશ્ય ઊભું કરે છે એમાંથી કુદરતનું કાવ્ય જ સંભળાય છે. અજવાળી રાતે ચાંદનીમાં ચળકતો પાણીનો એ પટ ધરતી પર જાણે પારો ઢળી પડ્યો હોય એવો લાગે છે.

સ્ત્રોત : 'કુમાર', માર્ચ ૧૯૬૨, અંક ૪૫૯

લેખક : વિજયશંકર કામદાર

નળ સરોવરનાં પંખીઓનાં આ પ્રાદેશિક નામો વિશે વધુ માહિતી માટે 'વિહંગ' વર્ષ ૨, અંક ૩, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ જુઓ.

કિનારા પર અંગ દઝાડતા ભાદરવાના તાપમાં બાવળનો છાંયો પણ મીઠો લાગ્યો. થોડી વાર ત્યાં વિશ્રામ કરી પરત રવાના થયા. પક્ષી નિરીક્ષણના પ્રવાસમાં નાનો રાજાલાલ (Small Minivat), ચાતક (Pied Crested Cuckoo) અને થોરિયો ગંદમ (Grey-necked Bunting) આકર્ષણનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યા.

પ્રવાસ દરમ્યાન નોંધાયેલ પક્ષીની યાદી નીચે મુજબ છે.

નાનો રાજાલાલ (Small Minivat) - ૧, દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) - ૪, વન પીળકિયો (Grey Wagtail) - ૧, શિયાળુ સાસાંગર (Booted Eagle) - ૧, નાનો પતરંગો (Green Bee-eater) - ૨, ટપુશિયું (Silverbill) - ૧, સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) - ૨, શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper) - ૧, ચાતક - ૧, મટિયો લટોરો (Rufous-backed Shrike) - ૧, થોરિયો ગંદમ (Grey-necked Bunting) - ૪, તારોડિયું (Wire-tailed Swallow) - ૨, ઘંટીટાંકણો (Common Hoopoe) - ૧, વૈયું (Rosy Starling) - ૪, દેવચકલી (Indian Robin) - ૨, સર્પગ્રીવ (Darter) - ૧, નાની ફડક કુલ્કી (Franklin's Prinia) - ૧, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૧, ભોંય ચકલી (Ashy-crowned Sparrow-Lark) - ૫, મોટો કાબરો પિદો (Variable Wheatear) - ૩, વગડાઉ ધાનચીડી (Tawny Pipit) - ૧, કાશ્મીરી ચાષ (European Roller) - ૨, સુગરી (Baya Weaver) - ૧, નાનો કલકલિયો (Small Blue Kingfisher) - ૧, શિયાળુ તારોડિયું (Common Swallow) - ૧, અબાબીલ (House Swift) - ૨, કંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) - ૧, ઘૂંકિયો (Greater Coucal) - ૧, દૂધિયો લટોરો (Southern Grey Shrike) - ૧

જામનગરમાં જળહળની નોંધ

તા. ૫-૯-૦૯ના રોજ સાંજે ૫ વાગ્યે જામનગરથી

૧૦ કિ.મી. દૂર વિભાપર ગામની ઉત્તરે આવેલ જળપ્લાવિત વિસ્તારની મુલાકાત દરમ્યાન જળહળ (Indian Skimmer)ને માણવાનો મોકો મળ્યો. દરિયાઈ ખુલ્લા રેતાળ પટમાં જળહળ, કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) તથા કંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) સાથે આથમતા સૂરજ તરફ મુખ કરીને બેઠાં હતાં. ડૉ. બલર તથા શ્રી અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદીએ તેમની છબીઓ કેમેરામાં કેદ કરી હતી. પ્રવાસમાં ડૉ. મૌલિક વરૂ પણ સાથે હતા.

જામનગરની આસપાસ વિભાપર ગામ નજીકના જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં મારી જળહળની સંખ્યાની નોંધ આ મુજબ છે.

તા. ૩-૯-૦૯ - ૧૪, તા. ૫-૯-૦૯ - ૯, તા. ૧૭-૯-૦૯ - ૩.

કવિલક્ષ્મિ લીરેન્દ્રસિંહ ઝલા

૨૫૨, પોલીસ હેડ ક્વાર્ટર્સ,

સર સેક્શન રોડ, જામનગર-૩૬૧૦૦૨

વડોદરાની આસપાસ

આ પક્ષીનિરીક્ષણોમાં 'પરિવર્તન' સંસ્થાના સભ્યો સર્વશ્રી વિક્રમ પરીખ, અનારકલી પરીખ, ભૂપેશ શાહ, કલ્પના પરીખ, વિનોદ શાહ, અરુણભાઈ, નરેશભાઈ દવે, અવી સબાવાલા, નિનાદ શાહ, હેતલ શાહ, અનિલા મિસ્ત્રી, દિલીપ માવદિયા, ધ્વનિ માવદિયા, જિજ્ઞાસા માવદિયા, સૂઝન, મીના વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

- તા. ૨૬-૧-૦૯ના રોજ વડોદરાથી ૩૮ કિ.મી. દૂર આવેલા વઢવાણ તળાવની મુલાકાત લીધી હતી. અહીં રાજહંસ (Bar-headed Goose)-૯, ગાજહંસ (Greylag Goose)-૧૩, ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck)-૨૬૦, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)-૫૦, પિયાસણ (Eurasian Wigeon)-૧૩ સહિતનાં જળાશ્રિત પક્ષીઓ નિહાળ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત લાલ મુનિયા (Red Munia)-૧૫ (૩ નર અને ૧૨ માદા) તથા શિયાળુ રેત અબાલી (Sand Martin)-૧૦ પણ જોવા મળ્યાં હતાં.

- તા. ૧૮-૫-૦૮ના રોજ વડોદરાથી ૩૧ કિ.મી. દૂર આવેલા મુવાલ ગામના તળાવની મુલાકાત લીધી, જ્યાં ૬ જાતનાં પક્ષીઓ જોયાં. આ ઉપરાંત વડોદરાથી ૨૫ કિ.મી. દૂર આવેલા સાવલી ગામના તળાવની મુલાકાત પણ લીધી. આ તળાવ રસ્તાને સમાંતર આવેલું છે. અહીં ફાટીયાંચ બૉક (Asian Openbill-Stork)-૨૦ (૮ પુખ્ત અને ૧૨ અપુખ્ત), કાળો જલમાંજર (Bronze-winged Jacana)-૪ (૧ પુખ્ત અને ૩ એક વર્ષની વયનાં અપુખ્ત પક્ષી) સહિત કુલ ૧૨ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

- તા. ૧૩-૭-૦૮ના રોજ વડોદરાના સમા વિસ્તારમાં આવેલ શ્રુતિમંદિર આશ્રમમાં વિશ્વામિત્રી નદીનાં કોતરોમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. સમા વિસ્તારમાંથી પસાર થતી નર્મદાની મુખ્ય નહેરના '૩૩ એન્ડ' પાસે વિશ્વામિત્રી પસાર થાય છે. ત્યાં આ કોતરો આવેલાં છે. આ કોતરોમાં હંમેશાં મગર (Marsh Crocodile)નો ડર રહે છે. આ સ્થળે કુલ ૧૦ જાતનાં પક્ષીઓ જોયાં. તે ઉપરાંત હરણી તળાવની મુલાકાત પણ લીધી. ૧૫૦ વર્ષ જૂનું આ તળાવ હવાઈ મથકના 'રન વે'ને અડીને આવેલું છે અને મકાનો ચણાવાના કારણે પૂરાતું જાય છે. અહીં કચ્છી પિદ્ધે (Brown Rock Chat)-૨ સહિત કુલ ૧૫ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. તળાવના કિનારે આવેલા ગોરસ આમલીના ૪૫ ફીટ ઊંચા વૃક્ષ પર ઢોર બગલાં (Cattle Egret)ના ૧૦ માળા જોવા મળ્યા, જેમાં ઈંડાં સેવાઈ રહ્યાં હતાં.

- તા. ૨૭-૭-૦૮ના રોજ વડોદરાથી ૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલા સોખડા ગામના તળાવની તથા વાસણા કોતરિયા ગામથી ૪ કિ.મી. તથા વડોદરાથી ૨૭ કિ.મી. દૂર આવેલા યોગી ફાર્મ આશ્રમની મુલાકાત લીધી હતી. આ મુલાકાત દરમ્યાન ચાતક (Pied Crested Cuckoo)-૯, કુટકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler)-૧ અને સોનેરીબાલ હરેવો (Gold-fronted Chloropsis)-૨ સહિત કુલ ૪૩ જાતનાં પક્ષીઓ

જોયાં.

- તા. ૧-૮-૦૮ના રોજ સોખડાથી વાસણા-કોતરિયા ગામ જતાં રસ્તાની ઝાડીઓમાં કુટકી લલેડી જોવા મળી.

- તા. ૩-૮-૦૮ના રોજ વડોદરાથી ૧૫ કિ.મી. દૂર આવેલા શ્રીપોર ટીબી તળાવ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અહીં તળાવના કાંઠા પરના કાદવિયા વિસ્તારમાં એક કાળીડોક બૉક (Black-necked Stork) જોવા મળ્યો. તે ઉપરાંત વનભડકિયું (Jungle Bush-Quail)-૫, ફાટીયાંચ બૉક-૬ (૪ પુખ્ત અને ૨ અપુખ્ત) સહિત કુલ ૩૪ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. તા. ૧૫-૮-૦૮ના રોજ ફરીથી આ તળાવની મુલાકાત લીધી. ત્યારે અહીં નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler)નું પ્રજનનનૃત્ય નિહાળવા મળ્યું. તા. ૨૨-૮-૦૮ના રોજ શ્રીપોર ટીબી તળાવની મુલાકાત લીધી ત્યારે અહીં કુલ ૩૪ જાતનાં પક્ષીઓ જોયાં જેમાં ચાતક-૩, લાલ મુનિયા-૩, પતરંગો (Blue-cheeked Bee-eater)-૧, પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird)-૨ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

- તા. ૫-૯-૦૮ના રોજ વડોદરાથી ૧૪ કિ.મી. દૂર આવેલા આમોદર ગામના તળાવ પાસે ચાર દેશી બાવળ (Acacia nilotica) પર ફાટીયાંચ બૉકની માળા વસાહત જોઈ. અહીં કુલ ૫૭ માળા, ૮૫ પુખ્ત પક્ષીઓ તથા ૪૪ બચ્યાં જોવા મળ્યાં. કેટલાક માળામાં ઈંડાં સેવાઈ રહ્યા હતાં. વૃક્ષોની નીચલી ઘટામાં ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis)ના ૨૦ માળા હતા; પુખ્ત પક્ષીઓ ૨૦ અને બચ્યાં ૧૦ જોવા મળ્યાં. અહીં પણ કેટલાક માળામાં ઈંડાંનું સેવન ચાલુ હતું. આમોદરમાં મોર પણ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

- તા. ૭-૧૨-૦૮ના રોજ શ્રીપોર ટીબી તળાવની મુલાકાત લીધી હતી. અહીં સવારે ૬-૩૦થી ૧૦-૩૦ સુધી પંખી નિહાળ્યાં. પાણીની સપાટી વધુ હોઈ જળપક્ષીઓ ઓછાં હતાં. અહીં બદામી લટોરો (Brown

Shrike)-૨, પતરંગો-૧, લાલશિર ગંદમ (Red-headed Bunting) સહિત કુલ ૩૩ જાતનાં પંખીઓ જોયાં.

વિક્રમ પરીખ

૪૬-એ, ઉદ્યોગનગર સોસાયટી,
પાણીગેટ પાસે, વડોદરા

રાજકોટ અને ઘતરતીતર

(૧) તા. ૧૦-૪-૦૮ના રોજ શ્રી લવકુમારસાહેબ સાથે ન્યારી-૧ બંધની મુલાકાત દરમ્યાન ૧૦૦૦ જેટલી કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) બેટડા પર બેઠી હતી. એ જોઈને એવું અનુમાન કર્યું કે કદાચ ઈંડાં સેવતી હોય. પરંતુ તા. ૪-૫-૦૮ના રોજ મુલાકાત લીધી ત્યારે આ વાબગલીઓ નહોતી. બેટડો ખુલ્લો થઈ જતાં ત્યાં જવાય તેવું હતું. ત્યાં જતાં પ્રજનનની કોઈ નિશાની જોવા ન મળી. ૩૦ જેટલાં નાનાં તેજપર (Small Pratincole) ઊડતાં જોયાં.

(૨) તા. ૪-૫-૦૮ના રોજ શ્રી અજય મહેતા સાથે ન્યારી-૧ની મુલાકાત લેતાં જમીન પર ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)ના બે માળા, ત્રણ-ત્રણ ઈંડાં સાથે જોવા મળ્યા. નાના તેજપરનો એક માળો જમીન પર, છીંકણી રંગનાં ત્રણ ઈંડાં સાથે જોવા મળ્યો. નાના તેજપરની 'તૂટેલી પાંખ' (broken wing)ની યુક્તિ પણ જોવા મળી.

(૩) તા. ૧૦-૫-૦૮ના રોજ ન્યારી-૧ બંધ પર એક લીલી બગલી (Little Green Heron) જોઈ તથા બે નાના બેટડા પર કેંચીપૂંછ વાબગલીની પ્રજનન વર્તણૂક જોવા મળી.

(૪) તા. ૧૧-૫-૦૮ના રોજ દર્શક કારિયા અને પ્રસાદ ગણપુલેની સાથે પાનેલી વીડીમાં ૪ સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) જોયાં.

(૫) તા. ૧-૬-૦૮ના રોજ ભાવના મશરૂની સાથે રાંદરડા તળાવની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાતમાં કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)-૧, ગિરજા (Cotton Teal)-૧, મત્સ્યબોજ (Osprey)-૧ જોયાં.

આ ઉપરાંત નકટા (Comb Duck)ને પ્રજનન વર્તણૂક દરમ્યાન પાંખની અંદરનો નારંગી રંગ સુંદર રીતે બતાવતા જોયા.

(૬) તા. ૮-૬-૦૮ની બાણેજ (ગીર)ની મુલાકાત દરમ્યાન દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)નાં નર-માદા, મોરબાજ (Changeable Hawk-Eagle), અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher) અને ફુટકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler) વગેરે જોયાં.

(૭) તા. ૨૯-૬-૦૮ના રોજ ન્યારી બંધ પાસે નદીમાં ચિયાની મુલાકાત દરમ્યાન બે શિકારી પક્ષીઓનો અવાજ વારંવાર સંભળાતાં તપાસ કરી તો બે ચોટલિયા સાપમાર (Crested Serpent Eagle) નીલગિરી પર રાતવાસો કરવા આવ્યાં હોય એવું જણાયું.

(૮) તા. ૨૦-૭-૦૮ના રોજ મહેશભાઈ પંચોલી અને દર્શક કારિયાની સાથે ઈશ્વરિયા તળાવની મુલાકાત લીધી. ત્યાં ૧૦૦ જેટલાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) જોયાં. તે ઉપરાંત ૪ નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) રાજકોટમાં પ્રથમ વાર જોયાં. ચાતક (Pied Crested Cuckoo) જોયું. આજી-૨ બંધમાં ૪૦૦ મોટાં હંજ જોયાં.

(૯) તા. ૪-૮-૦૮ના રોજ વિરલ પ્રજાપતિ સાથે 'ચેક ડેમ' પાસે આવેલી માળાવસાહતની મુલાકાત દરમ્યાન ઢોરબગલા (Cattle Egret), નાના બગલા (Little Egret), કાણી બગલી (Indian Pond-Heron), સર્પત્રીવ (Darter), નડી બગલા (Purple Heron) અને નાનાં કાજિયા (Little Cormorant), એમ કુલ છ પ્રજાતિના ૭૦ જેટલા માળા જોયા. ન્યારી-૧ નદીના ચિયામાં પાનસુગરી (Black-breasted Weaver)ને માળો બનાવતી જોઈ. તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake), જળમુરઘી (Common Moorhen), નીલ જળમુરઘા (Purple Moorhen) તથા નડી બગલાને પણ ચિયામાં બનાવેલ માળા પર જોયાં. તે ઉપરાંત, પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern), સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern),

લાલ મુનિયા (Red Munia)નું ૨૫ પક્ષીઓનું રોળું, ફડકકુંટી (Ashy Prinia), માળા પર પાન ફડકકુંટી (Plain Prinia) વગેરે નોંધ્યાં.

(૧૦) તા. ૩૧-૮-૦૮ના રોજ રાજદીપ ઝાલા સાથે ન્યારી-૧ બંધના હેઠવાસના ચિયામાં લાલ મુનિયાને માળો બનાવતી જોઈ. ખીરસરા વીડીના રસ્તે જતાં વટેમાર્ગુ મુસાફર કુહૂકુંઠ (Common Cuckoo)ની તપખિરિયા રંગની 'હિપેટિક' માદા (Hepatic - rust or liver coloured plumage phase mainly in female cuckoos) નજરે ચડી. નજીક જ તલિયો તેતર (Painted Francolin) એક થાંભલે ચડીને બોલતો હતો. વીડીમાં જતાં વર્ષા બટેર (Rain Quail) સાંભળી અને બે મોટા ઘુવડ (Eurasian Eagle-Owl)ને તેના રાતવાસાના સ્થળે (roosting place) જોયાં.

(૧૧) તા. ૬-૧૧-૦૮ના રોજ રાંદરડા તળાવે સંધ્યા સમયે ૨૦ પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater)ને પાણી ઉપર જીવાત પકડતા જોયા. ૧૦૦ જેટલી જલમુરઘી પણ જોઈ.

(૧૨) તા. ૫-૧૦-૦૮ના રોજ ગીરમાં નાંદીવેલા ડુંગરની વીડીમાં મોર ગંદમ (Crested Bunting)નાં નર-માદા, મધિયો બાજ (Oriental Honey-Buzzard) અને પીળીઆંખ લલેડું (Yellow-eyed Babbler) જોયાં.

(૧૩) તા. ૧૧-૧૧-૦૮ના રોજ શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલ સાથે રાંદરડામાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતી વખતે મત્સ્યબોજ-૨, પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier)-૨, લુહાર (Gadwall)-૬૦, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard), ધોળીઆંખ કારચિયા (Ferruginous Pochard), ગિરજા બતક (Cotton Teal), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), સર્પગ્રીવ, મોટો પાન કરકરિયો (Indian Great Reed-

Warbler), ઉપરાંત ત્રણે પ્રકારનાં કાજિયા જોયાં.

(૧૪) તા. ૧૬-૧૧-૦૮ના રોજ રાજદીપ ઝાલા અને ધૈવત હાથી, પટ્ટાઈનો રાતવાસો જોવા ખીરસરા વીડી લઈ ગયા. વીડીના ઘાસમાં પાન પટ્ટાઈ, પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montague's Harrier), અને ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) લગભગ ૬૦ની સંખ્યામાં રાતવાસો કરવા આવી.

(૧૫) તા. ૨૩-૧૧-૦૮ના રોજ મોરબીની પાનેલી વીડીમાં પ્રસાદ ગણપુલે, રોહિત ગણપુલે, અને દર્શક કારિયા સાથેના પક્ષીનિરીક્ષણમાં ૪ ચાબુક દશરથિયાં (Franklin's Nightjar) આરામમાં (roosting) જોયાં. ૪ સોનેરી શોબિગી જોયાં; અને બપોરે ઘૂંટુ

વિહંગમાં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

વિહંગમાં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૭,૫૦૦/-

તળાવમાં રાજહંસ (Bar-headed Goose) ખૂબ નજીકથી જોયા.

મોરબીમાં ગીધ

(૧) તા. ૧૧-૫-૨૦૦૮ના રોજ મોરબી પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં ૩ પુખ્ત અને એક અપુખ્ત ગીધ (Indian White-backed Vulture) જોયાં.

(૨) તા. ૨૨-૬-૨૦૦૮ના રોજ પ્રસાદ ગણપુલેની સાથે મોરબી પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં ગીધના રાતવાસાના સ્થળની મુલાકાત લેતાં એક પીપરના ઝાડ પર ગીધનું પાંખરવાનું (mating), વિશિષ્ટ અવાજસહિત જોવા મળ્યું. ત્યાંના રહેવાસીઓએ અઠવાડિયા પહેલાં એક ગીધ નીચે મરેલું પડ્યું હતું, એમ જણાવ્યું.

(૩) તા. ૨૪-૧૧-૨૦૦૮ના રોજ મોરબી પોલીસ ક્વાર્ટર્સમાં પીપરના વૃક્ષ પર ૨ ગીધ માળા પર બેઠેલાં જોયાં.

શિયાળુ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૭-૯-૦૮ના રોજ મુલાકાત લેતાં આજી-૨ જળાશયમાં ૨૦ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) અને લગભગ ૪૦૦ જેટલાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) આવી ચૂક્યાં હતાં. મેંદિયો પિદ્દો (Common Stonechat) અને કાશ્મીરી ચાષ (European Roller) પણ જોયા. ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) અને પીળીયાંચ ઢોંક (Painted stork) પણ હતા.

તા. ૨૫-૧૦-૦૮ના વહેલી સવારે નવા પક્ષી-નિરીક્ષક મિત્રો દીપકભાઈ રિંડાણી અને અતુલભાઈ કાલરિયા સાથે ફરી આજી-૨ જળાશયની મુલાકાત લેતાં ઘણાં યાયાવર આવી ચૂક્યાં હતાં. કીચડિયા (waders)માં મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit), નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper), લીલાપગ (Common Greenshank), ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper), નાની તુતવારી (Common

Sandpiper), સળીપૂંછ ગારખોદ (Pintail Snipe), કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) અને ટીલિયા (Ruff) જળાશયના કાંઠે નિહાળ્યા. રૂપેરી પેણ અને ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) તેમ જ હંજ પણ હતાં. દૂર જળાશયની વચ્ચે બાવળ પર મત્સ્યભોજ (Osprey) નિરાંતે સવારનો નાસ્તો આરોગતું હતું. અમારી ચારે બાજુ તથા ઉપર હજારો શિયાળુ તારોડિયા (Common Swallow) લોકી મારતા જીવાત પકડતા હતા. તે ખરેખર આનંદદાયક હતું. બતકોમાં ગયણો (Northern Shoveller) હતી.

તા. ૧-૧૧-૦૮ના રોજ રાંદરડા તળાવની મુલાકાતની શરૂઆત નીલકંઠી (Bluethroat)થી થઈ. જળમુરઘી (Common Moorhen)ની સંખ્યા વધીને ૫૦ જેટલી થઈ ગઈ હતી. ગિરજા (Cotton Teal) હતી. થોડી નવાઈ સાથે ચાતક (Pied Crested Cuckoo) પણ જોયું. પાણી પાસે પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater) મોટા અવાજ સાથે સ્ફૂર્તિથી હવામાંથી જીવાત પકડતા હતા. બતકોમાં ગયણા અને પિયાસણ (Eurasian Wigeon) દેખાઈ. નકટા (Comb Duck), ચેતવા (Garganey) પણ જોઈ. ભાવેશ ત્રિવેદીએ વાત કરી હતી કે વડમાં દૂધરાજ દેખાય છે. વડ પાસે થોડી રાહ જોઈ તો ખરેખર તપખિરિયા રંગનો નર દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher), વનરાજીમાં પટ્ટાબાજી ખેલતો દેખાયો. પછી તો ચેતનયના (Oriental White-eye), હરિતનીલ માખીમાર (Verditer Flycatcher) અને નાનો ચેતકંઠ (Lesser Whitethroat) એ જ વનરાજીમાં નિહાળી આનંદિત થયા. પછીની ૮-૧૧ની મુલાકાત વખતે પક્ષીઓની સંખ્યા વધી હતી તો લુહાર (Gadwall) અને સીંગપર (Northern Pintail) નવાં મહેમાન થયાં હતાં.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, સત્યસાંઈ હોસ્પિટલ પાસે,
કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

સાબરાકાંઠામાં સારસની મોટી સંખ્યા

તા. ૨૬-૫-૨૦૦૯ના રોજ ધરોઈ બંધના ગઢડા શામળાજી તરફના ભાગે ૮૨થી વધુ સારસ (Sarus Crane) જોયાં.

ઉદય વોરા,

જી-૨, સ્વીટહોમ એપાર્ટ., પ્લોટ-૧૬૮, સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯

ગવિયરમાં જલમુરઘો

૨૭-૬-'૦૯ના રોજ ગવિયર તળાવની મુલાકાત લીધી. જલમુરઘા (Water Cock)નો અવાજ આવવાથી તેના આગમનની જાણ થઈ. ખૂબ શાંત ચિત્તે બેઠો પણ જોવા ન મળ્યો.

૧૪-૭-'૦૯ના રોજ ગવિયરની મુલાકાત વહેલી સવારે લીધી. મારાથી ફક્ત ૨૦ ફૂટ દૂર જલમુરઘો ચરતો હતો. લગભગ ૧૦ મિનિટ જોયો. એ સિવાય સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern) લગભગ ૪ની સંખ્યામાં જોઈ. આ ઉપરાંત ૨૭ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) તથા ૧૩ જેટલી નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) જોવા મળી.

સુહાગણનો માળો

તા. ૧૯-૭-૦૯ના રોજ સમાચાર મળ્યા કે ડાંગમાં સુહાગણ (Malabar Trogon)નો માળો છે. બીજા જ દિવસે ગયો. 'ગાઈડ'ના જણાવ્યા મુજબ શરમાળ પક્ષી હોવાથી ખૂબ દૂર બેઠા. એકાદ કલાકે અજાણ્યા સૂકા ઝાડ પર લગભગ ૨૦ ફૂટની ઊંચાઈએ કોઈ જૂની બખોલના કાણાની બહારની ડાળી પર સુહાગણ આવીને બેઠી. બીજા એકાદ કલાક પછી પક્ષી અંદર ગયું. એનો અર્થ એવો કે અંદર ઈંડાં હોવાં જોઈએ.

આ પક્ષીનો પ્રથમ વાર માળો મળતાં ખૂબ આનંદ થયો. તેને બિલકુલ ખલેલ પહોંચાડવા વગર, ફોટા પાડવા વગર અને કોઈને કહ્યા વગર ત્યાંથી નીકળ્યા,

જેથી કોઈ તેને ખલેલ ન પહોંચાડે. 'ગાઈડ'ને પણ કહ્યું કે આની કોઈને જાણ ન કરે કે કોઈને માળો ન બતાવે.

'બોટનિકલ ગાર્ડન', વઘઈ પાસે ફૂલરાજ (Crimson Sunbird)નો માળો આસોપાલવમાં ૧૫ ફૂટની ઊંચાઈ પર જોયો; બન્ને વાલી બચ્ચાંને વારંવાર ખોરાક ખવડાવતાં હતાં.

ડાંગની એક વધુ મુલાકાત

તા. ૭-૬-'૦૯ના રોજ ડાંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. ચારે બાજુ ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo)ની ઉડાન જોવાની મજા આવતી હતી. સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker)નો અવાજ દર વખત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સંભળાતા હતા. સવારે ૬થી ૧૧ વાગ્યા સુધીમાં જોયેલ પક્ષીઓ નીચે મુજબ હતાં.

મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) - ૨, સોનેરી લક્કડખોદ - ૧૧, ચોખારા (Red Spurfowl) - ૨, ભીમરાજ - ૧૬, ટપકીલો લક્કડખોદ (Heart-spotted Woodpecker) - ૧, દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) - ૨, સુહાગણ (Malabar Trogon) - ૨, નીલપંખો (Black-napped Monarch-Flycatcher) - ૬, ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) - ૨, શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole) - ૬, અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher) - ૨

ડાંગી ચીબરીના વરસો પછી દર્શન

તા. ૨૮ જુલાઈ, ૦૯ના રોજ ત્રણ ચાર દિવસો માટે મેં સરલા, મીત, દિકાંશ પરમાર, કિષ્ના તથા ચિરાગ સાથે ડાંગની મુલાકાત લીધી. બપોર પછી પૂર્ણા અભયારણ્યમાં એક ચીબરી (Owlet) ઊડીને ઓછાં પાનવાળા સાગના ઝાડ પર બેઠી. તેનાં ચળકતાં સફેદ ટપકાંએ મારા હૃદયના ધબકારા વધારી દીધા. હવે હું

ચીબરી અને ડાંગી ચીબરી વચ્ચે થાપ નહીં ખાઉં કારણ કે શાહદા અને મેલઘાટમાં પાંચ વખત સારો અભ્યાસ કરી ચૂક્યો છું. અગાઉ વરસો પહેલા કેવડી ગામની બહાર મેં અને કેતનભાઈ ટાટુએ ડાંગી ચીબરી જોયેલ.

ચીબરીએ ડોકું નીચું કરતાં જ મારાથી મોટા અવાજે બોલી જવાયું, “Forest Owlet” અને મારી સાથે આવેલાંને આંગળી ચીંધીને બતાવી. કારને બ્રેક મારીને સાઈડમાં લીધી ને ત્યાં જ ચીબરી ઊડીને અંદર ખાસી એવી દૂર જતી રહી. વરસાદ ધીરે ધીરે ચાલુ થયો. પછી તાત્કાલિક પાછળ ન જવાનું વિચારી આગળ વધ્યા.

ડાંગી ચીબરીનું કદ સામાન્ય ચીબરી કરતાં થોડું મોટું અને માથું સાવ બદામી હોય છે, જ્યારે સામાન્ય ચીબરીમાં માથામાં સફેદ ટપકાં હોય છે. ડાંગી ચીબરીનાં પાંખનાં સફેદ ટપકાં સામાન્ય ચીબરીનાં ટપકાં કરતાં વધારે સફેદ હોય. અવાજ સામાન્ય ચીબરી કરતાં તદ્દન જુદો. ડાંગી ચીબરીનો અવાજ કોયલને થોડેઘણે અંશે મળતો આવે, “હૂ... હૂ... હૂ... હૂ...”

સુરતમાં કોશી કોયલ

૨૦ જુલાઈના રોજ મારા સાત વર્ષના દીકરા મીતે ઘરે આવીને કહ્યું, “પપ્પા આજે એક નવો અવાજ સાંભળ્યો” અને તેણે ગાઈ સંભળાવ્યો. તેણે તેની શાળામાં સાંભળ્યો હતો. મારો દીકરો નાલંદા સ્કૂલમાં ધોરણ બીજામાં ભણે છે અને પક્ષીઓમાં અત્યંત રસ બતાવે છે. મેં તેણે ગાયેલો અવાજ તરત પારખી લીધો. એ અવાજ હતો કોશી કોયલ (Drongo Cuckoo)નો. બીજા દિવસે જઈને જોયું તો શાળા જતાં રસ્તામાં જ ગાંડા બાવળમાં કોશી કોયલ બોલતી જોઈ. ત્રણ વરસ પહેલાં દ. ગુ. નર્મદ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જોયેલી અને ધ્વનિમુદ્રણ કરેલું. ત્રણ વરસ પછી મારા દીકરાએ કોશી કોયલ વિશે જાણકારી આપતાં ખૂબ આનંદ થયો. અગાઉ મીતે તા. ૧૦-૨-૦૯ના રોજ તેની શાળા ઉપર ગીધને ઊડતાં જોયાનું કહેલું અને બીજા જ દિવસે તેના શિક્ષક પીયૂષભાઈનો ફોન આવ્યો કે ૧૩ જેટલાં ગીધ અત્યારે શાળા પર ચકરાવા મારે છે.

મુકેશ ભટ્ટ,

માવજી નિવાસ, જલારામ મંદિર પાસે,
વેસુ, સુરત-૩૯૫૦૦૭

પક્ષીઓનું ‘માર્કિંગ’

ડૉ. માર્ટિન ગીલ્બર્ટ વન્યજીવ પશુચિકિત્સક છે તથા એશિયા ખાતેના ‘એસોસિયેટ ડાયરેક્ટર’ છે. ૨૦૦૯ની ક્ષેત્રીય પ્રવૃત્તિની ઋતુ ગાળીને તેઓ હમણાં જ મોંગોલિયાથી પાછા ફર્યા છે. આગલાં વર્ષોના અભ્યાસનું સાતત્ય જાળવી રાખતા, ૨૦૦૯માં પણ તેમણે અથાગ પ્રયત્નોથી ૪૭૦ હંસો (swan and geese)ને પકડી તેમના પર નિશાની કરી છે. આમાંના ૨૧ તો આગલા વર્ષનાં પકડાયેલાં પક્ષીઓ જ ફરી મેળવ્યાં છે.

પક્ષીઓ અત્યારે દક્ષિણમાં શિયાળુ ઋતુ પ્રવાસે નીકળી ગયાં છે અને તેઓ આ અંગેની જાણકારી

ભારતના વધુ ને વધુ પક્ષીનિરીક્ષકો મેળવે તેવું ઇચ્છે છે જેથી ‘માર્ક’ કરેલાં પક્ષીઓ વિષેની માહિતી મેળવી શકાય. અગાઉનાં વર્ષોની જેમ જ આવાં ‘માર્ક’ કરેલાં પક્ષી અંગેની જાણકારી જે પણ પક્ષીનિરીક્ષક આપશે તેને તરત જ પ્રતિભાવ આપવામાં આવશે. પક્ષીનિરીક્ષકે અભ્યાસ અર્થે ‘માર્ક’ કરેલું પક્ષી ક્યાં, ક્યારે કેવા સંજોગોમાં જોવા મળ્યું અથવા તો એકથી વધુ વાર દષ્ટિગોચર થયું હોય તો તે અંગેની માહિતી આપવાની રહેશે. આ માહિતી ‘મોંગોલિયન એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ’ને પણ મોકલાવાશે.

આ ‘પ્રોજેક્ટ’ની વધુ માહિતી નીચેની ‘સાઈટ’ પરથી મળશે : www.wcsindia.org

પક્ષી અને માણસ વચ્ચે ઘર્ષણ

ગાયકવાડ તરીકે ઓળખાતા ખાંભા ગામમાં દાખલ થતાં જ રસ્તાની બન્ને બાજુમાં લીલાંછમ ઘટાદાર વૃક્ષોની હાર લાગેલ છે. અડધા કિ.મી.ના અંતરમાં લીમડો, પીપળો, વડલા અને ગુલમહોર જેવાં વૃક્ષોની શોભા જોવા મળે છે.

ખાંભા ગામને લાગીને ૧૮ ચોરસ કિ.મી.માં ફેલાયેલ મિતિયાળા અભયારણ્ય આવેલું છે. ખાંભાએ પ્રકૃતિની ગોદમાં જન્મ લીધેલ હોય તેવું દૃશ્ય લાગે!

રસ્તાની બન્ને બાજુમાં આવેલાં ઘટાદાર વૃક્ષોમાં વર્ષોથી ઢોરબગલા (Cattle Egret) વસવાટ કરવા આવે છે. શિયાળો ઊતરતાં અને ચોમાસું ચાલું થતાંની સાથે હજારોની સંખ્યામાં ઢોર બગલા આ વૃક્ષોમાં આવી પહોંચે છે. આ વૃક્ષો રોડ અને દુકાનોને અડીને હોવાના કારણે વસવાટ કરવા માટે આવેલ બગલા અને બીજાં પક્ષીઓને મોટી મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. વૃક્ષો પર આવેલ પક્ષીઓને ઉડાડવા માટે વૃક્ષોની બાજુમાં બોમ્બ ફોડવામાં આવે છે. વૃક્ષ પર બેઠેલા બગલાને વાંસડા અને પાણાના ઘા મારવા ઉપરાંત વૃક્ષોની ડાળીઓ કાપી નાખવામાં આવે છે. દુકાનદારો અને રસ્તાકાંઠે રહેતાં લોકોના આ ત્રાસથી ગભરાયેલા બગલા પોતાનો વસવાટ અધૂરો રાખી ઈંડાં, બચ્ચાં અને વૃક્ષો છોડી ચાલ્યા જાય છે. જે ઈંડાં અને બચ્ચાં ઝાડ પરથી નીચે પડી જાય તે બિલાડી અને કૂતરાનું ભોજન બની જાય છે.

અમારી સંસ્થાએ દુકાનદારો અને સ્થાનિક લોકોને બોમ્બ ન ફોડવા, પાણા ન મારવા, અને વૃક્ષનું છેદન ન કરવા અંગે સમજાવી બગલાને આ ત્રાસમાંથી મુક્ત કરેલા છે.

હાલ, આ વૃક્ષો પર હજારોની સંખ્યામાં ઢોર બગલા વસવાટ કરવા લાગ્યાં છે. બગલા સિવાય અન્ય પક્ષીઓ પણ ત્યાં આવે છે; જેમાં નાનો કાજિયો (Little Cormorant), કાળી કાંકણસર (Black Ibis), બગલા (egret and herons)ની અલગ અલગ જાતિઓ જોવા

મળે છે.

નીચે પડેલાં બચ્ચાંને હવે સ્થાનિક લોકો અને દુકાનદારો ઝાડ પર મૂકી દે છે.

બચ્ચાંને ઉછેરી મહદંશે બગલા પરત જતા રહે છે, જ્યારે કેટલાંક આ વૃક્ષો પર જ સ્થાયી રહે છે.

યુસુફ બી. જુહાજી,

ગીર નેચર યુથ ક્લબ, આશ્રમવાડી,
મુ. ખાંભા, જિ. અમરેલી-૩૬૫૬૫૦

ભાલમાં ખડમોર

૧૯ જુલાઈ ૨૦૦૮ના રોજ સુંદરવન તરફથી કાળિયાર-દર્શન કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. કાળિયાર-દર્શનના કાર્યક્રમ દરમ્યાન ભાલવિસ્તારનાં ઘાસિયા મેદાનો (વીડી)ની મુલાકાત લીધી હતી, જ્યાં અમોને સારાં એવાં કાળિયાર જોવા મળ્યાં હતાં.

ભાલ એટલે કપાળ. એ રીતે ભાલ પ્રદેશનું નામ પડેલ છે. એકદમ સપાટ અને કાંકરા વગરની જમીન ભાલવિસ્તારથી ઓળખાય છે.

આ કાર્યક્રમનો હેતુ ફક્ત કાળિયાર જોવાનો ન હતો, પરંતુ તેની સાથે ઘાસિયા મેદાનોની અગત્યતા અને તેને સંલગ્ન જૈવિક વિવિધતા વિશે જાણવાનો હતો.

આ મુલાકાત દરમ્યાન મુખ્ય આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું, ખડમોર (Lesser Florican). અમે ત્રણ ખડમોર જોયાં. માદાને રીઝવવા અવાજ સાથે નરનું નૃત્ય, એ ઘટના જોવી એ એક અલૌકિક લહાવો હતો!

માણસના કહેવાતા વિકાસના મોહમાં ઘાસનાં મેદાનો ઓછાં થતાં જાય છે. એક જમાનામાં નાનાં રાજ્યો પાસે પોતાની આરક્ષિત વીડીઓ હતી અને સહજતાથી ખડમોર જોવા મળતા હતા. પરંતુ અત્યારે વીડીઓ ઓછી થવાથી ઘાસિયા મેદાનોમાં ઘણાં પંખી - પ્રાણીઓ જોખમ અનુભવી રહ્યાં છે.

રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા,

કેમ્પ કોઓર્ડિનેટર, સુંદરવન,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

નીલપંખાના માળાની નોંધ

બરડા અભયારણ્ય આમ તો આખું વર્ષ પક્ષીઓ અને પક્ષીનિરીક્ષકો માટે એક આદર્શ જગ્યા છે. શિયાળામાં નીલવર્ણી માખીમાર (Ultramarine Flycatcher), ચટકી માખીમાર (Red-throated Flycatcher), તરવરિયો માખીમાર (Grey-headed Flycatcher), વન દિવાળીઘોડો (Forest Wagtail), થરથરો (Black Redstart), નીલકંઠી (Bluethroat), જેમાં યાયાવર પક્ષીઓની હાજરીથી જીવંત બની ઊઠે છે. તો ઉનાળાના અંતમાં અને ચોમાસાની શરૂઆતમાં સ્થાનિક પક્ષીઓના માળાથી સુશોભિત બની ઊઠે છે. તા. ૨૧-૦૬-૨૦૦૮ના રોજ અમે અગાઉનાં વર્ષોની જેમ જ બરડા અભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. અન્ય પક્ષીઓના માળાની સાથે નીલપંખા (Black-naped Monarch-Flycatcher)નો માળો પણ જોવા મળ્યો. અન્ય સ્થાનિક પક્ષીઓના માળાની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.

- દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher): અભયારણ્યમાં થોડા થોડા અંતરે દૂધરાજના ૪ માળા જોયા. ૩ માળામાં ઈંડાં સેવવાની પ્રક્રિયા (incubation) ચાલુ હતી, અને ૧ માળામાં હજુ માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી.

- ટપકીલી નાયણ (White-throated Faintail-Flycatcher): નજીકના જ અંતરમાં ટપકીલી નાયણના બે માળા જોવા મળ્યા. બન્નેમાં માળો બનાવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી.

- અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher): આડની બખોલમાં અધરંગનો એક માળો જોવા મળેલ જેમાં માળો બનાવવાની પ્રક્રિયા લગભગ સંપૂર્ણપણે પૂરી થઈ ગયેલી હોય, તેમ જણાયું.

- શ્વેતનયના (Oriental White-eye): થોડા થોડા અંતરે શ્વેતનયનાના બે માળા જોયા જે બન્નેમાં માળો બનાવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી.

- શોબિગી (Common Iora): શોબિગીનો એક

માળો જોવા મળેલ જેમાં ઈંડાં સેવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી.

- બુલબુલ (Red-vented Bulbul): બુલબુલના બે માળા જોયેલા જે બન્નેમાં ઈંડાં સેવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી.

સૂરજ પી. જોષી,
મેહુલ ડુડિયા

બી/૭/૮૦ ગવર્નમેન્ટ કોલોની, પ્રદર્શન ગ્રાઉન્ડ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧

સાપનો શિકાર બનેલ લક્કડખોદ

તા. ૩૧-૭-૦૮ના રોજ સાંજના શાળાએથી ઘેર આવતાં રસ્તાની બાજુના એક દેશી બાવળ પર કોઈ પક્ષીનો “કી...કી...” અવાજ સંભળાયો. મારા મિત્ર ધર્મેન્દ્રભાઈ બોરીસાગરની સાથે અવાજની દિશામાં જોયું; કદાચ કોઈ પક્ષી બચ્ચાને ખવરાવતું હોય. પરંતુ અમે એક ધામણ (Rat Snake) (લંબાઈ લગભગ સાડા ત્રણ ફૂટ)ને પોતાના મોં વડે લક્કડખોદ (Yellow-Fronted Pied Woodpecker)ને પાછળના ભાગેથી પકડેલી જોઈ. મારા મિત્રએ પક્ષીને છોડાવવા પ્રયત્ન કરવાનું જણાવ્યું પણ મને એક શિકારીના મોંમાંથી શિકાર છોડાવવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. થોડી વાર નિરીક્ષણ કરવા જણાવ્યું. સાપે પક્ષીને પૂંછડીથી લગભગ પાંખ સુધી મોંમાં દબાવેલું હતું. બંને પાંખો પહોળી કરીને અને પગ વડે તે પક્ષી સાપથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું. ચાંચ પહોળી કરીને આર્તનાદ કરી રહ્યું હતું. સાપની આસપાસ બીજાં પક્ષીઓ પણ ભયસૂચક અવાજો કરતાં હતાં; જેમાં કાળો કોશી (Black Drongo), વનલેલાં (Jungle Babbler), લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker) વગેરે હતાં. લગભગ ૧૦થી ૧૫ મિનિટ બાદ પક્ષીને ન ગળી શકવાથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢીને ધામણે પોતાના મોંમાંથી લક્કડખોદને છોડી દીધું. પક્ષી નીચે પડ્યું. સાપ ડાળીઓમાં સરકી ગયો.

તે લક્કડખોદ થોડું ઘાયલ હતું. તેને એમ જ છોડી દેવું એ બરાબર ન લાગ્યું, આથી રૂમાલમાં વીંટી

(યાંચ બહાર રાખી) ઘેર લઈ આવ્યો. ડેટેલથી સાફ કર્યું. પૂંછડીથી પાંખ સુધીનાં તેનાં બધાં જ પીંછાં નીકળી ગયાં હતાં. ચામડી સાવ ખુલ્લી થઈ ગઈ હતી. એક-બે જગ્યાએથી સાપના દાંત વાગવાથી લોહી નીકળતું હતું. રૂથી સાફ કરી “નેબાસલ્ફ” પાઉડર લગાડ્યો. પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર કુણાલ બારૈયાએ પક્ષીને ગ્લુકોઝનું પાણી અને ભાત ખવડાવવાનું જણાવ્યું. તે મુજબ કરીને એક ખોખામાં મૂક્યું. પક્ષી સાવ સ્વસ્થ લાગતું હતું. મારી હથેળીને લાકડું સમજી ચાંચ મારતું હતું. રાત્રે બે વાર ઊઠીને જોયું. ધીમેધીમે તેના શ્વાસ ઓછા થતા ગયા. અને વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે તેનું મૃત્યુ થયું.

આ બનાવ લખવા પાછળનો એક જ ઉદ્દેશ છે કે ઘણી વાર ઘાયલ થયેલાં પક્ષીઓની સારવાર કઈ રીતે કરવી, તેને કઈ દવા આપવી, વગેરેનો ખ્યાલ ન હોય તો સારવારને અભાવે પક્ષી મૃત્યુ પામે છે. પક્ષીનિરીક્ષક હોવાને નાતે ઘણા લોકો ઘાયલ પક્ષીઓ સોંપી જતા હોય છે. આવાં પક્ષીઓની સામાન્ય સારવારની રીતનો પશુ-ચિકિત્સક દ્વારા વિગતે ખ્યાલ ‘વિહંગ’માં આપવા વિનંતી.

પ્રવીણ એચ. ગોહિલ,
‘ચુરખાબ’ ઇકો કલબ, ડુંગર હાઈસ્કૂલ,
વિકટર, તા. રાજુલા-૩૬૫૫૫૫

થોળમાં શાહી ઝુમ્મસ

૧૦મી ઓક્ટોબર '૦૮ના રોજ થોળની મુલાકાત લીધી. મારી સાથે ડૉ. ગિરીશ જાથર તથા સંતોષ ગુપ્તા હતા. રસ્તામાં શીલજ પાસે વીજળીના તાર પર ૩૦ હરિયલ (Yellow-legged Green Pigeon) જોયા. ફેબ્રુ. '૦૮માં મેં અહીં જ વીજળીના તાર પર ૭૮ હરિયલ બેઠેલા જોયા હતા.

તળાવ પર ઊડતા એક ગરૂડને જોઈને ગિરીશે તેને શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) તરીકે ઓળખ્યું. એક મત્સ્યભોજ (Osprey) તેનો પીછો કરી રહ્યો હતો. ગિરીશે આ ઊડતા શાહી ઝુમ્મસને અન્ય ઝુમ્મસથી કઈ

રીતે અલગ તારવવો તે વિષે સમજાવ્યું, તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છું.

યાયાવર પક્ષીઓનું આગમન શરૂ થઈ ગયું છે. અમને થોડી બતકો જોવા મળી. કુંજ (Common Crane)ને બોલતી સાંભળી.

આ દરમ્યાન મેં નાચણ (White-browed Fantail Flycatcher)નો અવાજ સાંભળ્યો. મેં પ્રથમ વાર આટલો સ્પષ્ટ રીતે કોઈ પણ ખલેલ વિના નાચણનો અવાજ સાંભળ્યો.

ધેવત હાથી,

એ/૩, પ્રતિષ્ઠા એપાર્ટમેન્ટ, શ્યામલ ચાર રસ્તા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પોરબંદરની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૮-૧૦-૦૮ના રોજ હું, ડૉ. ભરત દાણીધારિયા તથા તેમનાં પત્ની સુભાષનગર થઈ જાવર-કુછડી જવા નીકળ્યા હતાં. બંદર વિસ્તારમાં રાતાપગ (Common Redshank), મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit), નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper), પીળાપગ ધોમડો (Yellow-legged Gull), કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull), શ્યામશિર ધોમડો (Black-headed Gull), લડાખી ધોમડો (Brown-headed Gull), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), કાજિયા (Cormorant), કબૂત બગલો (Grey Heron), નડી બગલો (Purple Heron), રાતબગલો (Black-crowned Night-Heron), કાણી બગલી (Pond Heron), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), ચમચો (Eurasian Spoonbill), સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) જોવા મળ્યાં. ખૂબ મોટી સંખ્યામાં નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) જાવર વિસ્તારમાં જોવા મળી. ત્યાં ઉલટીયાંચ (Pied Avocet), ગજપાંઉ (Black-winged Stilt), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) વગેરે પણ જોવા મળ્યાં.

અહીંથી અમે ૪.૦૦ વાગે કુછડી વિસ્તારમાં પહોંચ્યા. ત્યાં રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), ગુલાબી પેણ (Great White Pelican), સીંગપર (Northern Pintail), પિયાસણ (Eurasian Wagon), ચેતવા (Garganey), નકટ (Comb Duck), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard), નાની મુરઘાબી (Common Teal), તેમ જ ખૂબ સારી સંખ્યામાં મોટી ડૂબકી (Great Crested Grebe)ને બચ્ચાં સાથે જોઈ ખૂબ જ આનંદ થયો. ભગતડાં (Common Coot) પણ બચ્ચાં સાથે સારી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. નાની ડૂબકી (Little Grebe) પણ બચ્ચાં સહિત મળી.

આ સિવાય નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) બચ્ચાં સાથે તેમ જ મોટાં અને નાનાં હંજ (Greater and Lesser Flamingo) અપુખ્ત પક્ષીઓ સહિત જોવા મળ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier) ઊડતી ઊડતી આવતી ત્યારે કિનારા પરનાં પક્ષીઓમાં શોરબકોર મચી જતો. પાછા ફરતાં રસ્તામાં કુંજ (Common Crane) અને કરકરા (Demoiselle Crane) પણ સારી સંખ્યામાં જોવા. ૫.૩૦ વાગ્યે પોરબંદર પરત પહોંચી ગયા. અમે જોવેલાં કેટલાંક અગત્યનાં પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

રાતાપગ - ૩૦, લીલાપગ (Common

Greenshank) ૧૨, મોટો ગડેરો - ૩૨, નાનો લીલાપગ - ૪૨, નાની ખલિલી (Whimbrel) ૪, ખલિલી (Eurasian Curlew) ૪, પશ્ચિમી સોનેરી બાટણ (European Golden Plover) ૨૮, મોટી બાટણ (Grey Plover) ૧૪, કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) ૩૦, ઊજળાપગ કીચડિયો (Temminck's Stint) ૧૮, શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) ૨૨, પીળાપગ ધોમડો - ૨૦૮, કાળીપીઠ ધોમડો - ૮૮, શ્યામશિર ધોમડો - ૪૪, લડાખી ધોમડો - ૨૯, દરિયાઈ બગલો (Western Reef-Egret) ૬૦, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૧૨૮, ચમચા ૪૦, ધોળી કાંકણસાર - ૨૦૦, નાની કાંકણસાર - ૭૨, ઉલટીચાંચ - ૨૮, કાળી કાંકણસાર - ૧૨, સીંગપર - ૪૦૮, ગયણો (Northern Shoveller) ૫૦૦, ચેતવા (Garganey) ૭૮, ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) ૧૪, મોટી ચોટીલી ડૂબકી બચ્ચાં સહિત, ગુલાબી પેણ - ૪૨, મત્સ્યભોજ (Osprey) ૩, વૈયાં (Rosy Starling) ૮૦૦, પતરંગો (Blue-cheeked Bee-eater) ૪૨ વગેરે.

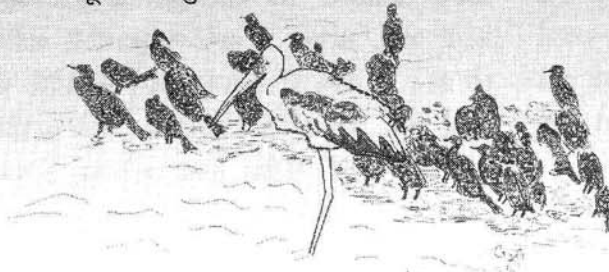

વન્યજીવ સપ્તાહની શાનદાર શરૂઆત:

રોજ સવારે ફરવા જઈ ત્યારે ઘરની નજીક આવેલ 'પોલીસ ક્વાર્ટર્સ' આગળના રસ્તાની પાળી પર

એક એવો શોખ

દરેક નિરીક્ષક, પક્ષીઓ વિશે નવી કે ચોંકાવનારી શોધ કરી શકે નહિ. પરંતુ લાંબા કાળ સુધી કાળજીપૂર્વક પક્ષીનું નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ કરવાથી તેમની સાથે જે આત્મીયતા બંધાય છે તેમાંથી તેને હંમેશાં આનંદ મળ્યા કરશે. આ એક એવો શોખ છે કે જે આખી જિંદગી કોઈ પણ સંજોગોમાં માણી શકાય.

સ્ત્રોત : 'આપણાં સામાન્ય પક્ષીઓ' લેખક : ડૉ. સલીમ અલી અને લાઈક ફેટેહઅલી અનુવાદક : વિજયગુપ્ત મોર્ય પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈડિયા, ૧૯૬૯

રોટલીના ટુકડા, પાઉંના કટકા વગેરે નાખવાનો મારો નિત્યક્રમ છે. વૈયાં (Rosy Starling), કાબર (Common Myna), બેરબગલા (Cattle Egret), સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis), પોપટ (Rose-ringed Parakeet), કાગડા (House Crow), બુલબુલ (Red-vented Bulbul) વગેરે પક્ષીઓ ત્યાં ખાવા આવે છે. જ્યારે આ પક્ષીઓને ખોરાક આપવા જઈ ત્યારે બીજા કોઈ પક્ષીનો પણ અવાજ આવે પણ ખબર ના પડે. મેં આસપાસમાં ઝાડ, અગાશીઓમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ મળ્યું નહીં.

બે દિવસ પછી દરરોજના ક્રમ મુજબ સવારે ૭.૧૫ વાગ્યે પક્ષીઓને ખોરાક નાખવા ગયો ત્યારે ફરીથી આવો જુદો જ અવાજ આવતાં - આજુબાજુ નજર દોડાવી. બાજુમાં આવેલા એપાર્ટમેન્ટમાં ત્રીજા માળે બાલ્કનીમાં એક રાજપીપળાનો પોપટ (Alexandrian Parakeet) તથા એક લાલછાતી વાળો પોપટ (Redbreasted Parakeet) જોયો.

તેની તસવીરો લઈ વનવિભાગના પરિક્ષેત્ર વનસંરક્ષક શ્રી ગોઠણિયાને તેની જાણ કરી. તા. ૨-૧૦-૦૮ના રોજ વન્યજીવ સપ્તાહના પ્રથમ દિવસે બંને પક્ષીઓને છોડાવી સપ્તાહની શાનદાર ઉજવણી કરી. રાજપીપળાનો પોપટ થોડો ઈજાગ્રસ્ત હોવાથી સારવાર કરીને પછી મુક્ત કરીશું.

વનવિભાગ તથા બી. સી. એસ. જી. પોરબંદર ચેપ્ટરના સંયુક્ત ઉપક્રમે સપ્તાહ દરમિયાન 'પોરબંદર પક્ષી અભયારણ્ય' ખાતે પક્ષીપ્રેમીઓની સભાનું આયોજન કર્યું હતું. પર્યાવરણ તથા વન્યજીવો અને તેમનાં રહેઠાણોની જાળવણી કેવી રીતે કરવી તથા પોરબંદર ખાતે કઈ રીતે વધુ પક્ષીઓ આવે તે અંગે ચર્ચાવિચારણા કરી હતી.

ભરત રૂઘાણી,

૫, વાડી પ્લોટ, 'ભરત નિવાસ',

પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫

કચ્છમાં જોયેલ ગીધ

ગીધના સર્વેક્ષણ માટે તા. ૦૭-૩-૦૮ સવારના ૬.૩૦ વાગે માધાપરથી પ્રસ્થાન કરી સાંજે ૮ વાગે પાછા માધાપર પહોંચ્યાં. કુલ ૩૨૨ કિ.મી.નો પ્રવાસ સ્કૂટરથી કર્યો. સાથે મનોજ ટાંક હતા.

તા. ૦૭-૩-૦૮ સવારના ૧૦ વાગે જખૌ ગામમાં મનોજ ટાંક અને ગોપાલભાઈ ફફલ સાથે નિરીક્ષણ કર્યું. ગીધ (Indian White-backed Vulture) ૩૨ (૧૨ અપુખ્ત) પીપળાના ઝાડ પર બેઠેલાં જોયાં. અન્ય ૧૮ ગીધ અને ૮ પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon)ને ખોરાક ખાતાં જોયાં.

૧૪ ગીધ જખૌ ગામમાં જૂના અવાવરુ મકાન પર બેઠેલાં જોયાં. ગીધની સાથે મોર પણ બેઠેલા હતા. આ દૃશ્ય ખૂબ જ સુંદર લાગતું હતું. સવારના ૧૧.૩૦ વાગે કોઠારા ગામના સીમાડામાં મનોજ ટાંક અને ચૌહાણભાઈ સાથે ફર્યો. કુલ ૧૨ (૫ અપુખ્ત) ગીધ ઝાડ પર બેઠેલાં જોયાં.

બપોરના ૧૨.૩૦ વાગે સુથરી ગામના સીમાડામાં ૨ ગીધ ગામમાં જૂના અવાવરુ મકાન પર બેઠેલાં જોયાં. બપોરના ૨.૩૦ વાગે સાંધાણ ગામના સીમાડામાં ગામના સરપંચ સાથે ફર્યો. ૮ ગીધ નાળિયેરી પર બેઠેલાં જોયાં. બપોરના ૪ વાગે ડુમરા ગામના સીમાડામાં શાળાના શિક્ષક શ્રી જાડેજા સાથે ૧૩ ગીધ નાળિયેરી પર બેઠેલાં જોયાં.

૧૫-૩-૦૮ બપોરના ૩.૩૦ વાગે ધનાવાડા ગામના સીમાડામાં ૧૦ ગીધ જુસબની વાડી પરથી ઊડતાં જોયાં. સાંજના ૪ વાગે ભાનુશાળીની વાડીમાં ૧૦ અને ૮ ગીધ બે અલગ અલગ નાળિયેરી પર બેઠેલાં જોયાં. ૧૫-૩-૦૮ સાંજના પાંચ વાગે હાજાપર ગામે ભાનુશાળીની વાડીમાં વડના ઝાડ પર ૭ પુખ્ત અને ૧ અપુખ્ત મળીને કુલ ૮ અને બે અલગ અલગ નાળિયેરી પર કુલ ૧૨ ગીધ બેઠેલાં જોયાં.

મોટી વાબગલીનાં પ્રવચનની નોંધ

કચ્છના નાના રણમાં ખીજડિયા બેટ પર ૧૯૯૩માં મોટી વાબગલી (Caspian Tern)ની માળાવસાહત જોવા મળેલ, જે શોધવાનું શ્રેય નાંદાના ભીખા ગાંગા ભગતને ફાળે જાય છે. આ વર્ષે પણ, એટલે કે ૧૬ વર્ષ પછી આ વાબગલીના માળાની વસાહત જોવા મળેલ છે. કહેવાય છે કે ખીજડિયા બેટ પર ખીજડાનાં પુષ્કળ ઝાડ હતાં, જેથી આ બેટને ખીજડિયા બેટ તરીકે ઓળખાય છે.

તા. ૧૬-૯-૨૦૦૯ના રોજ નાંદાના શ્રી ભીખા ગાંગા ભગત સાથે ફોનથી વાત કરતાં જાણવા મળ્યું કે, નાના રણમાં મોટી વાબગલી ખોરાક લઈ જતાં જોવા મળી છે. કદાચ માળાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હશે. મારી આંખમાં ચમક આવી ગઈ. હું અને પ્રતાપ સેવક તેમ જ અમારી ક્લબના બીજા મિત્રો નરેન્દ્ર ગોર (ભુજ), દિનેશ પંચાલ (રાપર), અને સુવર્ણના ભાવેશ, ૧૭-૯ના રોજ ભુજથી ૨૦૦ કિ.મી. દૂર સાત કલાકની બસની મુસાફરી કર્યા બાદ રાત્રે ૮ વાગે નાંદાબેટમાં (નાના રણમાં આડેસરથી દક્ષિણમાં ૧૩ કિ.મી. દૂર આવેલ ટાપુ) શ્રી ભીખા ગાંગા ભગતના ઘેર પહોંચ્યા. તેમણે અમને પ્રેમપૂર્વક જમાડ્યા. ત્યાર બાદ નાના રણમાં આવેલ આ ટાપુ પરથી આકાશદર્શન કર્યું. અમાસની રાત હતી, પછી પૂછવું જ શું? કુદરત સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી હતી. આકાશગંગા જાણે અમારી ભુજામાં. નિહારિકાઓ, ગ્રહો અને ટમટમતા તારલા અને આમ- તેમ ખરતી ઉલ્કાઓ જોવામાં જ રાત્રે ૧.૩૦ વાગી ગયા.

બીજે દિવસે સવારે પાંચ વાગે ઊઠી અમે શ્રી ભીખા ગાંગા ભગતની આગેવાની હેઠળ નવા અભિયાનની તૈયારી શરૂ કરી. કુલ ૪ કિ.મી. અને છ કલાક, ૩ ફૂટ ઊંડા પાણીમાં ચાલવાનું હતું. શ્રી ભીખાભાઈના આદેશ પ્રમાણે અમે જરૂરી નાસ્તો-પાણી અને અમારી કેમેરા-બેગ તથા દૂરબીન સાથે લઈ લીધાં.

બરાબર સવારના ૬ વાગે અભિયાનની શરૂઆત કરી. અમારે નાંદા બેટથી દક્ષિણમાં ૩ કિ.મી. દૂર

આવેલા ખીજડિયા બેટ જવાનું હતું, જ્યાં મોટી વાબગલીની માળાની વસાહતનું નિરીક્ષણ કરવાનું હતું. સવારના ખુશનુમા વાતાવરણમાં નાંદા બેટના કિનારે કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskerd Tern) ૧૨, નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) ૧૫ અને ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) ૦૮ આમતેમ ઊડતી જોવા મળી. બૂટ ઉતારી કિનારે મૂકી ધીમે ધીમે પાણીમાં ચાલવાનું શરૂ કર્યું. દૂર દૂર બતકોનું ટોળું પાણીમાં તરતું દેખાયું. વચ્ચે વચ્ચે જરૂરી રેકર્ડ ફોટોગ્રાફી કરતાં કરતાં વાતોમાં ને વાતોમાં ૧ કિ.મી. જેવું અંતર કાપી ગયા. હવે થોડોક થાક જણાતો હતો. મારી પાસે વજનદાર કેમેરા બેગ હતી. ભીખાભાઈએ કેમેરા બેગ મારી પાસેથી લઈ લીધી. મારો એક હાથ તેમના ખભા પર રાખી મને ચાલવા પ્રોત્સાહિત કર્યો. ૮ વાગ્યા હતા. ધીમે ધીમે સૂરજની ગરમીની અસર જણાતી હતી. મોટી વાબગલી આમતેમ બેથી ત્રણ એકસાથે ઊડતી હતી. તેના 'કીઈઈઈ કીઈઈઈ' જેવા અવાજથી અમે રોમાંચિત થઈ ગયા. હવે ખીજડિયા બેટ નરી આંખે જોઈ શકાતો હતો. ૩ ફૂટ પાણીમાં લગભગ ૨ કિ.મી. ચાલવાથી ખૂબ જ થાક લાગ્યો હતો.

અમારા માર્ગદર્શક ભીખાભાઈની મદદથી ૮.૪૫ વાગ્યે અમે ખીજડિયા બેટના પશ્ચિમ કિનારેથી બેટ પર ચડ્યા. બેટના પૂર્વ કિનારે દૂરબીન તાક્યું તો ૧૨૫ જેટલી મોટી વાબગલી અને ૧૦૦ જેટલી કાશ્મીરી વાબગલી ચિત્કાર કરતી, ઊડતી જોવા મળી. મોટી વાબગલી બચ્ચાંને ખોરાક ખવડાવતાં જોવા મળી. તેમના અવાજથી ચારે બાજુનું વાતાવરણ જીવંત બની ગયું હતું. કુદરતનો આ નજારો જોઈ અમે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધીમે ધીમે મેં અને પ્રતાપ સેવકે નોંધ લેવાનું શરૂ કર્યું.

અહીં કુલ ૬૪ માળા જોવા મળ્યા. માળામાં કંઈ પણ વિશેષ સામગ્રીનો ઉપયોગ જોવા ન મળ્યો. ઈંડાં મૂકવા માટે ફક્ત ૪ ઈંચ પહોળો અને ૧ ઈંચ ઊંડો

ખાડો કરે છે. ૬ માળામાં ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ હતું. ૬૨ ઈંડાં એવાં હતાં જેમાંથી બચ્યાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં. બે ઈંચના કદનાં, ભૂખરા રંગનાં ઈંડાં પર કથ્થાઈ અને કાળા રંગના અલગ અલગ નાનાં મોટાં નિશ્ચિત આકાર વગરનાં ટપકાં જોવા મળ્યાં. છ બચ્યાં મૃતપ્રાય હાલતમાં જોવા મળ્યાં. ૨૦ અને ૨૫ એમ બે ટોળાંમાં કુલ ૪૫ બચ્યાં પાણીમાં તરતાં જોવા મળ્યાં. આ સમય દરમ્યાન વાબગલી સતત અમારા માથા ઉપર આવી ચીસો પાડતી હતી. આ બધી જ નોંધ કર્યા પછી ભીખાભાઈ પાસે જાણવા મળ્યું કે, ૧૯૮૩માં પહેલી વખત તેઓએ આ વસાહત જોઈ હતી. તે સમયે બી.એન.એચ.એસ.ના વૈજ્ઞાનિક શ્રી જે. કે. તિવારી ભુજના પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી શાંતિભાઈ વરૂ અને વનવિભાગના અધિકારી શ્રી મજેઠિયાને આ વસાહત બતાવી હતી. ૧૬ વર્ષ પછી આ વસાહત ફરી જોવા મળી. 'કચ્છ નેચર ક્લબ'ના મિત્રો તેના સાક્ષી બનવા માટે ગૌરવ અનુભવે છે.

બરાબર એક કલાક પછી ૧૦ વાગે ખીજડિયા બેટના નૈઋત્ય કિનારેથી અમે ૨ કિ.મી. દૂર સુખપર બેટ આવવા નીકળ્યા. ૧ કિ.મી. પાણીમાં ચાલ્યા પછી એક નાના બેટ પર પહોંચ્યા, જ્યાં ૧૦ મિનિટ આરામ કર્યો. ત્યાર બાદ ૧ કિ.મી. પાણીમાં ચાલ્યા પછી સુખપર બેટ પહોંચ્યા. બપોરના ૧૨ વાગ્યા હતા. નીચે જમીન ગરમ, આકાશમાંથી તડકો વરસે અને શરીર પરસેવે રેબઝેબ. પાણી પણ ખલાસ થઈ ગયું હતું. હવે અમારી કસોટી થઈ. બૂટ અમે નાંદાબેટ મૂકી આવ્યા હતા. હજુ અમારે સુખપર બેટથી ૩ કિ.મી. દૂર જવાનું હતું; તે પણ ખુલ્લા પગે અને કોઈ પણ રસ્તા કે કેડી વગર. પાણીમાં ચાલવાને કારણે પગનાં તળિયાંની ચામડી ફૂલી ગઈ હતી. રેતીવાળા ભાગ પર ચાલીએ તો પગ પણ ન મુકાય તેટલી રેતી ગરમ અને ઘાસ પર ચાલીએ તો કાંટા વાગે. માંડ માંડ ૧ વાગે આડેસરની ગૌશાળા પાસે પહોંચ્યા. ૧.૪૫ વાગ્યે ઘરે પહોંચ્યાં.

વિશેષ માહિતી માટે શ્રી આર. એલ. મીના (મુખ્ય વન સંરક્ષક કચ્છ), શ્રી જે. જી. બાવા (ના. વ. સં., ધ્રાંગધ્રા) અને શ્રી એલ. એન. જાડેજા (ના. વ. સં., પૂર્વ કચ્છ) શ્રી જે. ડી. ગોધિયા (પ. વ. સં.) અને શ્રી જુગલકિશોર તિવારીના આભારી છીએ.

અશ્વિન પોમલ (મંત્રી), પ્રતાપ સેવક (પ્રમુખ), કચ્છ નેચર ક્લબ
પોમલ જ્વેલર્સ, ગોકળા ચોક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧/
વાચાગંધી સો., સવાશેર નાકા, અંજાર-૩૭૦૧૧૦

સોનેરી લક્કડખોદની અસામાન્ય વર્તણૂક

તા. ૨૫-૧૦-૨૦૦૮ની સવારે હું ફરવા ગયો હતો ત્યારે મેં સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker)ની અસામાન્ય વર્તણૂક નિહાળી. સામાન્ય રીતે લક્કડખોદ સૂકા કે મૃત કાષ્ટમાં વસતાં કીટકોનો આહાર કરતા હોય છે. પરંતુ આઈ.આઈ.એમ. અમદાવાદમાં મારા ઘર નજીક સોનેરી લક્કડખોદની એક જોડને મેં દીવાલ પર મૂકેલા રોટલીના કટકાનો આહાર લેતાં જોઈ. સામાન્ય રીતે લેલાં, ચકલી, કાગડા, બુલબુલ વગેરે પક્ષીઓ આવો રાંધેલો ખોરાક લેતાં હોય છે. સોનેરી લક્કડખોદે પણ આ આસાનીથી ઉપલબ્ધ આહારસ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરવાનું શીખી લીધું લાગે છે.

(સોનેરી લક્કડખોદની આ વર્તણૂક પહેલાં પણ નોંધાઈ ચૂકી છે. સંદર્ભ : પૃ. ૧૦૮, 'Indian Birds' Vol. ૩ (૩) તેમ જ પૃ. ૩૮, 'Indian Birds' Vol ૪ (૧) તથા પક્ષીનિરીક્ષકો સાથે અંગત વાતચીત. - સં.)

આદિત્ય રોય,

૨-બી, હેરિટેજ સો., અટીરા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

ગાંધીનગરમાં વન દુવડ

તા. ૨૫-૪-૨૦૦૮ના રોજ ગાંધીનગર પાસે આવેલ અરણ્ય પાર્કમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. સવારના ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦ સુધી પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું જેમાં કુલ ૩૬ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. પોપટ

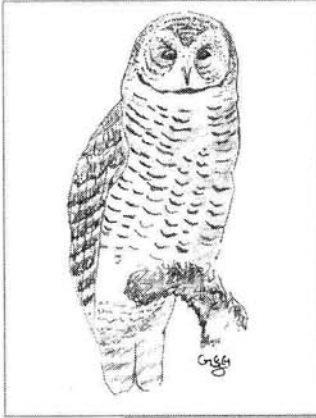
(Rose-ringed Parakeet) અને બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling)ના માળા જોવા મળ્યા. પુષ્પિત ગરમાળા પર નાના રાજલાલ (Small Minivet) તથા શ્વેતનયના (Oriental White-eye)ને મધુરસ ચૂસતાં જોયાં. ૧૦.૩૦ વાગ્યે પાછાં ફરી રહ્યા હતા ત્યારે ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) અને કાગડા (House Crow)ને કોઈક પક્ષીઓને હેરાન કરતાં જોઈ એ તરફ ધ્યાન ગયું. જોયું તો ત્રણ વન ઘુવડ (Mottled Wood-Owl)! નિરાંતે નિહાળ્યાં અને તસવીરો પણ લીધી.

નંદિતા મુનિ, દીવા મુનિ,
ગાંધીનગર

હોલીનો સેવનકાળ

તા. ૧૫-૧૧-૨૦૦૮ના રોજ જોયું તો ઘર પાસે ઉછેરેલા વાયવરણા (*Cretiva varna*)માં પાંચ ફૂટની ઊંચાઈએ હોલી (Little Brown Dove)એ માળો બનાવી બે ઈંડાં મૂક્યાં હતાં. ઈંડાં

વન ઘુવડ

વન ઘુવડ (Mottled Wood-Owl, *Strix ocellata*) આશરે સમળીના કદનું પક્ષી છે (૪૮ સે.મી. કે ૧૯ ઇંચ). આ ઘુવડ મુખ્યત્વે રતુમડા, બદામી, કાળા,

સફેદ અને પીળચટા રંગની વિશિષ્ટ આકર્ષક ભાત ધરાવે છે. ગળા પર સફેદ પટ્ટો અને સોનેરી-સફેદ પેટાળ પર કાળી રેખાઓ.

સેવાઈને બચ્ચાં કેટલા સમયે બહાર આવતાં હશે એવો વિચાર આવતાં તે વિશે સંદર્ભો શોધવાનું શરૂ કર્યું. નવાઈ લાગી કે 'Birds of the Indian Subcontinent' (Grimmet, Inskipp & Inskipp) કે 'Birds of Saurashtra' (R. S. Dharmakumarsinhji)માં તે વિશે કોઈ જ ઉલ્લેખ નહોતો. 'Handbook of the Birds of India and Pakistan' (Salim Ali & S. Dillon Ripley)માં લખ્યું છે કે, સેવનકાળની નોંધ થયેલ નથી ("Incubation period unrecorded.")

વચ્ચે એક ઈંડું કદાચ કોઈકનો આહાર બની ગયું. તા. ૨-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ બચેલા એક ઈંડામાંથી બચ્ચું બહાર આવેલું જોયું. આથી કહી શકાય કે, હોલીનો સેવનકાળ ઓછામાં ઓછા ૧૭ દિવસનો છે.

આપણી આસપાસમાં જ વસતાં અને પ્રજનન કરતાં આ સામાન્ય પક્ષી વિશે પણ સંપૂર્ણ માહિતીનો અભાવ છે! આના પરથી સ્વાભાવિક રીતે જ વિચાર આવ્યો કે અન્ય કેટલાં સામાન્ય પક્ષીઓ બાબતે આવી

આપણું આ સ્થાનિક નિવાસી ઘુવડ દ્વીપકલ્પીય ભારતમાં દક્ષિણ કેરળ તથા તમિલનાડુથી શરૂ કરીને ઉત્તરમાં જમ્મુ સુધી, પૂર્વમાં બંગાળથી માંડી પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી વસે છે. જૂનાં વૃક્ષોવાળી ઘટાદાર વનરાઈઓમાં રહેતું વન ઘુવડ નિશ્ચાયર છે અને દિવસે વૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈને આરામ કરવાનું પસંદ કરે છે. ખોરાકમાં ઉંદર કુળનાં પ્રાણીઓ, ગરોળી અને કાર્યંડા, કરચલા અને કીટકો; ઉપરાંત કબૂતર જેટલા મોટા કદનાં પક્ષીઓ પણ ખરાં. નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધી પ્રજનન કરે છે. વન ઘુવડ વૃક્ષની બખોલમાં ઈંડાં મૂકે છે; પરંતુ બહુ જ અપવાદ રૂપ કિસ્સામાં ડાળખાંમાંથી માળો બનાવી ઈંડાં મૂકે છે.

પરિસ્થિતિ હશે? 'વિહંગ'ના વાયક મિત્રોને મારી વિનંતી છે કે હોલીના સેવનકાળ વિશે તેમની પાસે કોઈ નોંધ હોય તો 'વિહંગ'ને અવશ્ય મોકલે.

નંદિતા મુનિ,

૫૦૮/બી, સેક્ટર-૪ બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪

ભાવનગરમાં પીળીયાંચ ટૉકની માળા-વસાહત આ વર્ષે ન બની

ભાવનગરમાં શહેરની વચ્ચેવચ સરદાર બાગ (પીલ ગાર્ડન)માં દર વર્ષે પીળીયાંચ ટૉક (Painted Stork)ની માળાવસાહત બને છે. પીલ ગાર્ડનમાં કાયમ આવતી મોટી ઉમરની ૨૫-૩૦ વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરતાં સહેજે એવું તારણ કાઢી શકાય કે, આ વસાહત અંદાજે ૮૦થી ૯૦ વર્ષ જૂની છે. દર વર્ષે સામાન્ય રીતે આ ટૉક ઓગસ્ટના ત્રીજા-ચોથા અઠવાડિયામાં વૃક્ષો ઉપર માળા માટે સ્થળની પસંદગી કરતાં હોય છે અને માળાવસાહત ફેબ્રુઆરી માસના બીજા-ત્રીજા અઠવાડિયા સુધી ચાલુ રહેતી હોય છે.

આ વર્ષે ૨૫-૮-૦૯ના રોજ પહેલી વખત ટૉક, વૃક્ષો પર દેખાયાં. લગભગ પંદર દિવસમાં તેમની ૪૫૦થી ૫૦૦ જોડીઓ હોય તેમ જણાતું હતું. દસ-બાર જોડીઓ સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં માળા ઠીકઠાક કરતાં જોવા મળી. પરંતુ સપ્ટેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં જ્યારે તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે, માત્ર સાત જોડીએ માળા બનાવ્યા, બાકીનાં બધાં જ ટૉક સ્થળ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં છે!! પક્ષીઓમાં આ વર્તણૂક કોઈ નવી નથી. ભાવનગરની વસાહત વિષે મારી જાણકારી મુજબ ૧૯૯૪, ૧૯૯૯ અને ૨૦૦૦નાં વર્ષોમાં પણ આ પક્ષીઓએ માળા બનાવ્યા નહોતા!! તેમાંનાં પ્રત્યેક વર્ષે એવું જોવા મળેલું કે, પક્ષીઓ આવે, ઝાડ ઉપર બેસે અને બે-ત્રણ અઠવાડિયાં પછી ચાલ્યાં જાય.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષના માળાની સંખ્યા જોઈએ તો વર્ષ ૨૦૦૬માં અંદાજે ૪૫૦ માળા હતા. ૨૦૦૭માં આ સંખ્યા (માળાની) ૬૭૫ ની થઈ. ગયા વર્ષે એટલે કે

૨૦૦૮માં ઓગસ્ટમાં ૫૫૦થી ૬૦૦ જોડી (અંદાજે ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦ પક્ષીઓ) માળા વસાહતના સ્થળે વૃક્ષો ઉપર બેઠેલી જોવા મળી, પરંતુ ૨૦-૨૫ દિવસ બાદ મોટા ભાગનાં પક્ષીઓએ સ્થળ છોડી દીધું, અને માત્ર ૬૦ માળા બન્યા. આ વર્ષે પણ એવું જ થયું. ભાવનગર આસપાસ ૫૦ કિ.મી.ની ત્રિજ્યામાં તો ક્યાંય ટૉકની નવી વસાહત બની નથી. હા, ભાવનગર શહેરમાં વિક્ટોરિયા પાર્કમાં આવેલા કૃષ્ણકુંજ તળાવમાં થોડી જોડીઓએ વૃક્ષો ઉપર બેસવાનું ચાલુ કરેલું, પણ માળા ન બનાવ્યા. આમ આ સતત બીજું વર્ષ એવું છે જેમાં ટૉકની વસાહત સફળ ન રહી.

૧૯૭૬માં અમેરિકામાં ફ્લોરિડા ખાતે જેમ્સ કુશલાન નામના પક્ષીશાસ્ત્રીએ અમેરિકન વ્હાઈટ આઈબીસ ઉપર કરેલા સંશોધનનો નિષ્કર્ષ એવો છે કે, આ પક્ષીઓ વરસાદના પ્રમાણને અનુરૂપ પ્રજનનક્રિયા કરે છે. દુષ્કાળનાં વર્ષોની સરખામણીએ સુકાળનાં વર્ષોમાં માળા બનાવતાં અને પ્રજનનક્રિયા પૂર્ણ કરતાં પક્ષીઓની સંખ્યા ૩૫ ગણી વધારે જણાઈ હતી.

ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવી

ભાવનગર મરીન સાયન્સ ભવન,
ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

માનવજીવનની ગુણવત્તા

યુનાઈટેડ કિંગડમમાં માનવજીવનની ગુણવત્તા નક્કી કરવા માટે કુલ ૧૫ જુદા જુદા માપદંડો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. એમાં એક માપદંડ પક્ષીઓની હાજરીનો પણ છે. પક્ષીઓના ઊંચી ગુણવત્તાવાળા, લાંબા સમય સુધી અને મોટા પાયે કરવામાં આવતા અભ્યાસ અને દેખરેખ (monitoring)નું મહત્ત્વ આ પરથી સ્પષ્ટ થશે, જેનાં તારણોને ત્યાં આ માપદંડ તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

સ્રોત : 'Taking Indian Ornithology into the Information Age'

લેખક : એલ. શ્યામલ

'ઇન્ડિયન બર્ડ્સ', વોલ્યુમ ૩, અંક ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૨૦૦૭

પક્ષીનો અવાજ

શરદ આપ્ટે

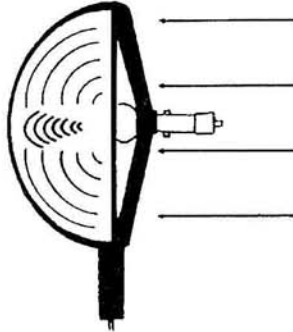

પક્ષીનો અવાજ કઈ રીતે મુદ્રિત (record) કરવો ? :

સાધનો (equipments) : પક્ષીના અવાજના ધ્વનિમુદ્રણ માટે બે પાયાનાં સાધનો જોઈએ : એક 'માઈક્રોફોન' (microphone) અને બીજું 'રેકર્ડર' (recorder)

માઈક્રોફોન : બે પ્રકારનાં 'માઈક્રોફોન્સ' વપરાય છે. (૧) 'પેરાબોલિક' માઈક્રોફોન અને (૨) 'શોટગન' અથવા 'ડાઈરેક્શનલ' માઈક્રોફોન

(૧) પેરાબોલિક માઈક્રોફોન : અહીં 'ફાઈબર' કે ધાતુની બનેલી 'પેરાબોલિક' તાસક (dish)નો ઉપયોગ અવાજનાં મોજાંને એકત્ર કરવા માટે થાય છે. એક વાર અવાજનાં મોજાં 'પેરાબોલા'માં દાખલ થાય પછી તાસકની સપાટી પર પરાવર્તિત થઈ કેન્દ્રમાં જ્યાં 'માઈક્રોફોન' મૂકેલો છે ત્યાં પહોંચે છે. આમ જે દિશામાં 'પેરાબોલિક' તાસક રાખેલી હોય, તે

દિશામાંથી આવતાં અવાજનાં મોજાં વધુ સુગઠિત (enhance) થઈને 'માઈક્રોફોન'માં જાય છે. મૂળ સ્ત્રોતની આસપાસથી આવતાં અવાજનાં મોજાં વિકેન્દ્રિત (defocus) થઈ જાય છે.

(૨) 'શોટગન' અથવા 'ડાઈરેક્શનલ માઈક્રોફોન' : આ માઈક્રોફોન ચોક્કસ ખૂણેથી આવતાં અવાજનાં મોજાંને એકત્રિત કરે છે; સામાન્ય રીતે માઈક્રોફોનની સામેથી આવતાં મોજાં. જો આપણે

ઈચ્છિત સ્ત્રોત તરફ મોઢું રાખીને માઈક્રોફોન ધરીએ તો આજુબાજુના અવાજને

અવગણી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારના માઈક્રોફોનનો હાથો પિસ્તોલ જેવો હોવાથી તેને 'પિસ્તોલ-ગ્રીપ માઈક્રોફોન' પણ કહે છે.

પક્ષીનો અવાજ અને 'માઈક્રોફોન' :

પક્ષીઓની શ્રવણશક્તિ સરેરાશ ૧થી ૫ KHzની વચમાં હોય છે જે માણસની શ્રવણ શક્તિને મળતી આવે છે. પક્ષીઓ 'અલ્ટ્રાસોનિક' (૨૦ KHzથી વધારે) કે 'ઇન્ફ્રાસોનિક' (૫૦ KHzથી નીચે) અવાજ પણ સાંભળી શકે છે કે નહીં, તેનો કોઈ પુરાવો નથી. મોટા ભાગનાં માઈક્રોફોન શ્રાવ્ય પટલમાંનો ધ્વનિ મુદ્રિત કરી શકે છે.

તીણો (high pitch) તથા ઘેરો (low pitch) અવાજ :

સૂરની તીવ્રતા (pitch of the sound) પક્ષીની શ્વાસનળીની લંબાઈ પર આધાર રાખે છે. જેમ શ્વાસનળી લાંબી તેમ ઘેરો અવાજ એટલે કે સૂરની તીવ્રતા ઓછી; જેમ શ્વાસનળી ટૂંકી તેમ તીણો અવાજ.

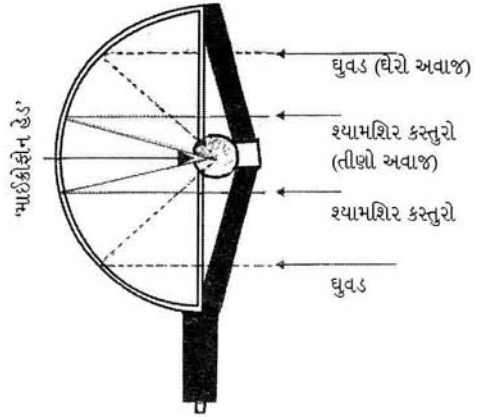
અવાજના મોજાંની લંબાઈ :

જેમ ઘેરો અવાજ તેમ અવાજના મોજાંની લંબાઈ (wavelength) વધારે અને જેમ તીણો અવાજ તેમ તે ઓછી. જેમ લંબાઈ વધારે તેમ તેની દૂર જઈ શકવાની ક્ષમતા વધુ દા.ત. ઘોરડ (Great Indian Bustard) તથા મોટો ઘુવડ (Eurasian Eagle-Owl). જેમ લંબાઈ ઓછી તેમ અવાજના મોજાંની અંતર કાપવાની ક્ષમતા ઓછી.

‘પેરાબોલિક માઇક્રોફોન’ અને અવાજના મોજાની લંબાઈ :

જેમ ‘વેવલેન્થ’ વધુ તેમ તે અવાજને કેન્દ્રબિંદુ (focal point) કે જ્યાં ‘માઇક્રોફોન’ રાખેલું છે, ત્યાં એકત્રિત કરવા માટે મોટી તાસક (વ્યાસ : ૨૨”) જોઈએ. આમ ઘોરડ, મોટો ઘુવડ કે કેટલાંક કબૂતરો માટે ‘પેરાબોલિક ડિશ’નો વ્યાસ ઓછામાં ઓછો ૨૨ ઇંચ હોવો જરૂરી છે. ‘પેરાબોલિક ડિશ’ની મુશ્કેલીઓ હોય તો તે તેની કિંમત અને તેનું કદ. ‘નવા નિશાળિયા’ માટે ૧૨થી ૧૩ ઇંચની નાની તાસક વધુ સારી – સસ્તી પણ પડે અને લઈ જવા માટે પણ અનુકૂળ. પણ નાની થાળી ઘેરો અવાજ મુદ્રિત કરવા માટે યોગ્ય નથી. તેનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ.

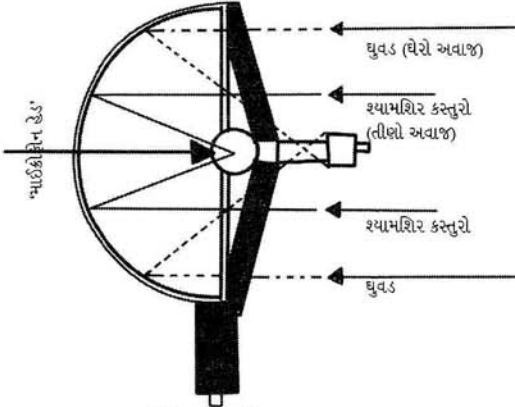
મોટી પેરાબોલિક ડિશ (૨૨”)

છતાં ભારતમાં મળી આવતાં લગભગ ૮૫% પક્ષીઓનો અવાજ આવી નાની ‘ડિશ’થી મુદ્રિત થઈ શકે, એટલે શરૂઆત કરનાર માટે તે ઉત્તમ વિકલ્પ છે.

‘રેકર્ડર’ :

હવે તો બજારમાં ‘ધ્વનિમુદ્રણ યંત્ર’ (sound-recorder)ની વિશાળ શ્રેણી ઉપલબ્ધ છે. ‘ડિજિટલ’ યંત્ર વધુ ભલામણને યોગ્ય છે. ઓછી કિંમતની સાથે તેમાં આધુનિક સુવિધાઓ હોય છે. તમારી પાસેના ‘માઇક્રોફોન’ સાથે મેળ ખાતો હોય તેવું ‘રેકર્ડર’ લેવું સલાહભર્યું છે. (ક્રમશઃ)

ઉપ:કાલ, ૧૭૬૬, ગણેશનગર,
ડૉ. આંબેડકર રોડ, સાંગલી-૪૧૧૪૧૬

નાની પેરાબોલિક ડિશ (૧૨”)

‘સામાન્ય’ પક્ષીઓનો અસામાન્ય અભ્યાસ

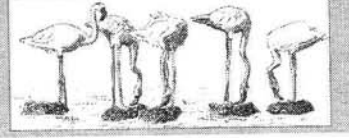
પક્ષીઓ જોવા માટે જંગલમાં કે કોઈ મોટા અભયારણ્યમાં જ જવું જરૂરી નથી. આપણી આસપાસ રહેતાં સામાન્ય પક્ષીઓ, જેવાં કે કાગડો, ચકલી, કબૂતર, કાબર, સમળી વગેરેની ટેવોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ ઘણો આનંદ અને જ્ઞાન પૂરાં પાડે છે. જેમને આપણે ‘સામાન્ય’ કહીને ઉતારી પાડીએ છીએ તે પક્ષીઓ હકીકતમાં ઉત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ સૌથી સફળ પક્ષીઓ છે. કારણ કે તેમણે બદલાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાની ટેવો બદલી છે... આ સફળતાનો અભ્યાસ ઘણું ચિંતન પૂરું પાડે છે. પ્રખ્યાત બ્રિટિશ પક્ષીશાસ્ત્રી શ્રી લેકે (Lack) આપણે ત્યાંનાં ચકલી જેવા ત્યાંના સામાન્ય રોબિન પક્ષીનો અભ્યાસ કરીને ‘Lack’s Life of Robin’ નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તક જગપ્રસિદ્ધ થયું છે અને કોઈ પણ પક્ષીનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ વિશેનો આધારભૂત ગ્રંથ મનાય છે.

સ્રોત : ‘પક્ષીનિરીક્ષણ’ (પરિચય પુસ્તિકા)

લેખક : ડૉ. રાહુલ વસા, પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ ૧૯૮૩

પ્રવૃત્તિવૃત્ત

પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ - પોરબંદર

તા. ૧૨-૧૩ ડિસેમ્બર-૨૦૦૯ દરમિયાન પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG), પોરબંદર ચેપ્ટર દ્વારા પોરબંદર આસપાસના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ યોજાઈ ગયો. આ પ્રવાસમાં ગુજરાતભરના તેમ જ વિદેશના બે મળી ૪૫ જેટલા પક્ષીનિરીક્ષકો જોડાયા.

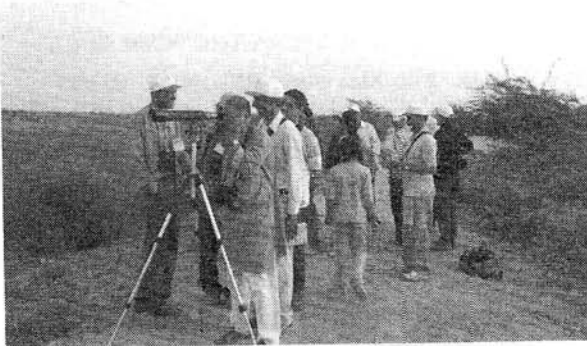
રજિસ્ટ્રેશન વેળાએ સવારે કમ્પાઉન્ડવોલ પર ચાલતા તેતરે પોકારીને સ્વાગત કર્યું. પ્રવાસની શરૂઆત નજીકના બિરલા ખાડી-છાયા વિસ્તારમાં આવેલા સોડા-એશ ફેક્ટરીના 'એફ્લુઅન્ટ'થી થઈ. નાનાં હંજો (Lesser Flamingo)નો તેમનાં અપુખ્ત સાથેનો મેળાવડો ત્યાં ખોરાક લેવામાં પ્રવૃત્ત હતો. ઊજળા પગ કીચડિયો (Tammink's Stint) અને મોટી વાબગલી (Caspian Tern) પણ દેખાયાં.

પ્રવાસમાં પછીનું સ્થળ હતું જાવર. બંધારા પાસેના ખાબોચિયામાં મોટી સંખ્યામાં વાધોમડી (Slender-billed Gull) હતી. કાળીપીઠ ધોમડા (Heuglin's Gull) અને દરિયાઈ બગલા (Western Reef-Egret) પણ સારા એવા હતા. પાણી વચ્ચેના સ્તંભ પર બેઠેલા મત્સ્યભોજ (Osprey)ને સર્વેએ નિહાળ્યો. ઓછી જોવા મળતી મોટી બાટણ (Grey Plover) જોવા મળતાં સૌએ ખુશી વ્યક્ત કરી. અહીં

નાનાં-મોટાં હંજ પણ સારાં એવાં હતાં. પછીનું રોકાણ કુછડી ખાતે હતું. બસ ઊભી રહેતા રસ્તાની બંને બાજુએ કાં-કાં કરતાં કરકરા (Demoiselle Crane)ના ટોળાએ આવકાર્યાં. નવાઈ સાથે તેમની વચ્ચે ચાલતી એક કુંજ (Common Crane) દેખાઈ. પાણી વચ્ચે ચિયામાં (reeds)માં નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen) મોટી સંખ્યામાં હતા.

ત્યાર બાદ, ભોજન-વિરામસ્થળ દરિયાકાંઠે ખીમેશ્વર મહાદેવ પરિસરમાં હતું. પીપરમાં ટેટા વીણતા કંસારાને (Coppersmith Barbet) નજીકથી નિહાળી તસવીરો લીધી. સરસ ભોજન બાદ પ્રવાસ આગળ વધારી બરડા-સાગર બંધ પર પહોંચ્યા. સિંચાઈના આ બંધમાં પાણી ઓછું ને પક્ષીઓ ભરચક્ક હતાં. પાણીમાં સર્વત્ર ચિયા છવાયેલા હતા. અહીં મોટી સંખ્યામાં ભગતડાં (Common Coot), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), સીંગપર (Northern Pintail), ગયણા (Northern Shoveller), નકટા (Comb Duck), લુહાર (Gadwall), નાની મુરઘાબી (Common Teal) વગેરે હતાં. કાજિયા (Cormorants) અને સર્પગ્રીવ (Darters) પણ ખરાં. દિવસના છેલ્લા મુકામ હર્ષદ પાસેની મેઢા કીક પહોંચ્યા. મીઠા પાણીને દરિયામાં જતું રોકતા આ બંધના સરોવરનો ફેલાવો ૧૦-૧૨ ચો. કિ.મી. કરતાં વધુ છે પરંતુ ઊંડાઈ ઓછી. દૂર પાણીમાં તરતાં પક્ષીઓ મોટી સંખ્યામાં દેખાતાં હતાં. અહીં મોટી વાબગલી, રાત બગલા (Black-Crowned Night Heron), નાની વાબગલી (Little Tern), ગિરજા (Cotton Teal), ભગતડાં વગેરે જોયા. સૂર્યાસ્ત માણી, હર્ષદ મંદિરની મુલાકાત લઈ પોરબંદર પરત થયા. રાત્રે જામનગરના શ્રી છગનભાઈ મોઢવાડિયાએ ચોપાટી પર આકાશદર્શન કરાવ્યું.

બીજે દિવસે કર્લી-ગોસાબારાના લાંબા તટ પર અલગ અલગ ત્રણેક જગ્યાએ ઊભા રહી પક્ષીનિરીક્ષણ

કર્કુ, પાણી અને પાનના ઘેરાવા પર ઊડતી પેણ (Pelican) અને હંજોની મનોરમ્ય લાંબી હારો જોઈ સૌ આનંદિત થઈ ઊઠ્યા. પાનમાં સંતાયેલાં ૩ સારસને દૂરબીનથી નિહાળ્યાં. આકાશે ઊડતો મત્સ્યભોજ આવ્યો અને થિરકવા (hover) લાગ્યો. દસાડી, નીલ જલમુરઘા અને બતકો તો ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં હતાં. આજના આ શુક્રનિયાળ દિવસે પછી બસ ઊભી રહી કે તરત સામે જ પાળા પર પીછાં સાફ કરતી સોહામણી નીલશિર (Mallard) જોઈ. બાવળિયે બેઠેલું તુરુમ્તી (Red-headed Falcon) નિહાળ્યું. થોડે દૂર, પાણીમાં બાવળિયે આરામ કરતો મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) પણ જોયો. આગળ જતાં બસમાં ભરતભાઈ રૂઘાણી બોલ્યા, “ધ્યાન રાખજો થાંભલે મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) અચૂક મળશે.” અને ખરેખર એક થાંભલે તાજો શિકાર પગમાં પકડી ખાતો મોસમી શાહિન જોઈ સૌ ખુશખુશાલ થઈ ગયા. આ ઓછું હોય તેમ પછીના રોકાણે આ વિસ્તારમાં પ્રથમ વાર બે રાજહંસ (Barheaded Geese) દેખાયા. વિંધ્યવાસી મંદિરના પ્રાંગણમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન બાદ બેઠકમાં ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ (BCSG)ની સ્થાપના, પ્રવૃત્તિ તેમ જ ગુજરાતમાં આવા પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસના મહત્ત્વની વાત કરી. તેમ જ ‘પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત’ સ્થાનિક પ્રકૃતિમંડળોની સાથે રહી આવી પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ રીતે કરી શકે, તેમ જણાવ્યું. પ્રવાસમાં જોડાયેલ સભ્યોની પરિચયવિધિ પણ થઈ.

અંતિમ પક્ષીનિરીક્ષણ સ્થળ હતું અમીપુરનું જળાશય. પાણી ઓછું હોવાથી બતકો ઓછી, પરંતુ તેનું સાટું ફુંજ-કરકરાના મોટા મેળાવડાએ વાળ્યું. આમ તો ગણતરી અશક્ય હતી, પરંતુ શ્રી ઉદયભાઈ વોરા અને ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ ટેલિસ્કોપથી ઓછામાં ઓછી ૭૫,૦૦૦ હોવાનો અંદાજ માંડ્યો. દૂર દૂર હંજ, પેણ પણ પથરાયેલાં હતાં. ચરવાનો સમય થતાં કાં-કાંના અવાજ સામે માથા પર પસાર થતી ફુંજોની હારોથી વાતાવરણ જીવંત થઈ ઊઠ્યું. છેલ્લે એક સફેદ ઢોંક

(European White Stork) પણ દેખાઈ ગયો. આખા પ્રવાસ દરમિયાન કુલ ૧૧૭ પ્રજાતિનાં પક્ષીઓ નોંધાયાં.

પ્રવાસના દિવસો પહેલાં ત્રણેક વાર આ બધી જગ્યાએ ફરી, ચકાસી, સુંદર આયોજન કરનાર, બી.સી.એસ.જી.ના કારોબારી સભ્ય શ્રી ભરતભાઈ રૂઘાણી તથા તેમના સાથીદાર, સહયોગીનો આભાર તથા અભિનંદન!

અહેવાલ : અશોક મશરૂ

ભાવનગરના સમુદ્રકાંઠે ‘ટ્રેકિંગ’ અને પક્ષીનિરીક્ષણ

‘પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત’ (BCSG) અને ‘ધર્મકુમારસિંહજી નેચર કન્ઝર્વેશન સોસાયટી’, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૪ અને ૧૫ નવેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ ભાવનગરના સમુદ્રકાંઠે પથ-પરિભ્રમણ અને પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. ભાવનગર ઉપરાંત અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, જસદણ, નવસારી, વલસાડ, દાહોદ વગેરે સ્થળોથી કુલ ૪૭ સભ્યોએ ભાગ લીધો હતો. ભાવનગરની ‘ધર્મકુમારસિંહજી નેચર કન્ઝર્વેશન સોસાયટી’ના ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવી, ડૉ. પ્રવીણ ડોડિયા, દેવેશ ગઢવી, દુષ્યંતસિંહ ઝાલા, વિરલ વાઘેલા અને વિશાલ ભટ્ટ, એમ છ સ્વયંસેવકોએ સમગ્ર કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા સંભાળી હતી.

તા. ૧૪ નવેમ્બરના રોજ સવારે ૧૧.૩૦ કલાકે તમામ સભ્યો ભાવનગર યુનિવર્સિટીના સમુદ્રવિજ્ઞાન ભવન ખાતે એકઠા થયા. રજિસ્ટ્રેશન અને ચા-નાસ્તો કર્યા બાદ બપોરે ૧.૦૦ વાગે ભાવનગરમાં ભોજન લીધું અને ગોપનાથ જવા માટે રવાના થયા. બપોરે ૩.૩૦ કલાકે ગોપનાથ બંગલા ખાતે ચા-પાણી લઈ અને ઝાંઝમેર તરફ પગપાળા પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ભાવનગરના સમુદ્રકિનારાના વૈવિધ્યસભર પથ્થરો, ભેખડો અને રેતાળ કાંઠાનો આનંદ માણતા અને સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા કરતા સૌ સાંજે ૬.૩૦ કલાકે ઝાંઝમેર પહોંચ્યા. રાત્રિભોજન ઝાંઝમેર માધ્યમિક શાળા ખાતે લીધું અને

ભોજન બાદ દેવેશ ગઢવીએ ભાવનગરની આસપાસ જોવા મળતાં વન્ય પશુપક્ષીઓની તસવીરોનો 'સ્લાઇડ શો' બતાવ્યો. રાત્રિરોકાણ ઝાંઝમેરસ્થિત શ્રી નાગણેશી માતાજીના મંદિરે હતું.

તા. ૧૫ નવેમ્બરની સવારે ૬.૩૦ કલાકે ફરી સમુદ્રકાંઠે પથભ્રમણની શરૂઆત કરી. દરિયાકાંઠાની ભેખડો અને પથ્થરોને માણતાં, સૌ ૧૧.૦૦ કલાકે મધુવન પહોંચ્યાં, તે દરમ્યાન ભેરી (મોસમી શાહિન, Peregrine Falcon), સમળી, કપાસી, લરજી (Common Kestrel), પાન પટ્ટાઈ જેવાં શિકારી પક્ષીઓ, નાની અને મોટી ખલિલી (Whimbrel and Eurasian Curlew), રાતાપગ (Common Redshank), દરિયાઈ બગલા, કાણી બગલી, લીલી બગલી, નાના, મોટા અને વચેટ ધોળા બગલા, પીળીચાંચ ઢોંક, શંખલો (Crab-Plover), અબલખ (Eurasian Oystercatcher), નાનું તેજપર (Small Pratincole) વગેરે અનેક પક્ષીઓ જોયાં. મધુવન ખાતે ચા-નાસ્તો કર્યા બાદ બસમાં બેસીને નિકોલ બંધારા પાસે પહોંચ્યા. ગુજરાત રાજ્યના ક્ષાર નિયંત્રણ વિભાગે સૌરાષ્ટ્રમાં જેટલા બંધારા બનાવ્યા છે તે તમામ વિશાળ વિસ્તાર અને છીછરા પાણીને કારણે ખૂબ સમૃદ્ધ જળપ્લાવિત વિસ્તારો બન્યા છે. નિકોલ બંધારો પણ સુંદર જળપ્લાવિત વિસ્તાર છે. કમનસીબે આ વર્ષે

ઓછા વરસાદને કારણે પાણી ઓછું હતું આથી પક્ષીઓની સંખ્યા અને વૈવિધ્ય બન્ને ઓછાં હતાં. તેમ છતાં કેટલીક બતકો જેવી કે સીંગપર (Northern Pintail), નાની મુરઘાબી (Common Teal), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) તથા કેટલાંક કાંઠો ખૂંદનારાં પક્ષીઓ જેવાં કે ગજપાંઉ (Black-winged Stilt), નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover), મોટી બાટણ (Grey Plover), મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit), રાતાપગ, નાની તુતવારી (Common Sandpiper), ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper), ટીલિયો (Ruff), કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint), લડાખી ધોમડો (Brown-headed Gull), ટિટોડી વગેરે પક્ષીઓ જોયા. ગોપનાપથી મધુવનના લગભગ આખા રસ્તે નીલ કસ્તૂરો (Chestnut-bellied Rock-Thrush) જોવા મળ્યો. લાલ પથ્થરની ભેખડોમાં પોપટની આવનજાવન ખૂબ સુંદર દૃશ્ય સર્જતી હતી! ૩૦-૧૦-૦૮ના અમારા આ માર્ગ ઉપરના અભ્યાસ-પ્રવાસ દરમિયાન અમને શ્યામશિર કલકલિયો (Black-capped Kingfisher) તથા લહેરિયો ગંદમ (Striolated Bunting) એમ બે સુંદર પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં હતાં. મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) પણ ૪થી ૫ વાર જોવા મળ્યો હતો.

નિકોલ ગામની શાળામાં બપોરનું ભોજન પતાવી અમે મહુવા પાસે માલણ બંધારો જોવા ગયા. મહુવા અને કતપર ગામ વચ્ચે આવેલ આ બંધારો આ વર્ષે જ બન્યો છે. આ વર્ષે ચોમાસું નબળું હોવા છતાં થોડાં પાણીમાં પણ અંદાજે ચારેક હજાર પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં, જેમાં આશરે એક હજાર જેટલી કુંજ અને કરકરા હતાં.

સાંજે સાત વાગે ભાવનગર પરત ફર્યા અને ચા-નાસ્તો કરી છૂટા પડ્યા.

'ટ્રેકિંગ' પૂર્ણ થયાને એક અઠવાડિયા સુધી, આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનાર મિત્રોના ફોન / ઇ-મેઇલ આવતા રહ્યા અને દરેકનો અભિપ્રાય મોટા ભાગે સરખો હતો !!

“કાર્યક્રમ ખૂબ જ રસપ્રદ હતો, ફરી વખત આલો કાર્યક્રમ ક્યારે કરશો ?”

આટલું સાંભળી આ ટ્રેકિંગ કાર્યક્રમનું આયોજન કરનાર અમે છ મિત્રો ખૂબ જ આનંદિત થયા અને અમારી મહેનત લેખે લાગ્યાનો સંતોષ થયો.

ઈન્દ્ર ગઢવી

પ્લોટ ૨૨૦૦, અંકુર સો., હીલ-ડ્રાઈવ રોડ,
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

વૃક્ષારોપણની ઝુંબેશ

નવરંગ નેચર ક્લબ, રાજકોટ દ્વારા જાન્યુઆરી ૨૦૦૯થી વૃક્ષોનો મહિમા સમજાવતી એક ઝુંબેશની શરૂઆત કરેલ. તેમાં જસદણ તાલુકાની કુલ ૩૪ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોને મળી, વૃક્ષોનો મહિમા જણાવી, વૃક્ષ-વાવેતર માટે પ્રોત્સાહિત કર્યાં. ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવેલ કે તમો વૃક્ષો વાવી તેને ઉછેરશો તો એક વૃક્ષ પોતાની પૂરી જિંદગી દરમ્યાન આપણને સોળ લાખ રૂપિયાનો ફાયદો કરાવી આપશે. (ઓક્સિજન આપવો, કાર્બન ડાયોક્સાઈડનું શોષણ, વરસાદને ખેંચી લાવવો અને વરસાદી પાણી તેના મૂળ વાટે જમીનમાં ઉતારવું, વાતાવરણમાં ભેજ જાળવી રાખવો, પ્રાણી-પક્ષીઓને આશરો તથા ખોરાક આપવો, વગેરે.)

વૃક્ષો આપણને સતત પરોપકારની ભાવનાનો સંદેશો આપતાં રહે છે. તમો વિદ્યાર્થી અવસ્થાએ આ વર્ષે ત્રણ વૃક્ષો વાવી તેનું જતન કરશો તો સમાજ માટે તમારું યોગદાન (૧૬x૩=૪૮,૦૦,૦૦૦રૂ.)નું ગણાશે. આ યુગમાં આવા દાનની ખાસ જરૂર છે. પૃથ્વી પર કાર્બન ડાયોક્સાઈડનું પ્રમાણ દિવસે-દિવસે વધતું જાય છે. તેને કાબૂમાં રાખવા માટે વૃક્ષો ઉછેરવાં અતિ જરૂરી છે.

વિદ્યાર્થીઓએ ઉનાળામાં પોતાની વાડીને શેઢે, ઘરના ફળિયામાં, સ્કૂલના મેદાનમાં, એક ફૂટ x એક ફૂટના ખાડા કરી રાખેલ. સારો વરસાદ થતાં તા. ૧૪, ૧૫, ૧૬ જુલાઈ '૦૯ના રોજ સામાજિક વનીકરણ વિભાગ, રાજકોટની જસદણ નર્સરીમાંથી વિનામૂલ્યે, તંદુરસ્ત અને સારી ઊંચાઈના રોપા મેળવેલ. (૧)

લીમડો, (૨) સીતાફળ, (૩) જામફળ, (૪) ખાટી આંબલી, (૫) કરંજ, (૬) ગુંદા, (૭) સેવન, (૮) સરગવો, (૯) બીલી, (૧૦) રાવણાં, (૧૧) ગુલમહોર, (૧૨) આસોપાલવ, (૧૩) સોનમહોર (૧૪) વાંસ વગેરેના રોપા મેળવી, એક શાળામાં એક હજાર લેખે રોપા જસદણ નર્સરીમાંથી ટ્રેક્ટર ભરી જે તે શાળા સુધી પહોંચાડી આપેલ. ટ્રેક્ટરમાં રોપા ભરવા-ઉતારવાની મજૂરી તથા ટ્રેક્ટરનું ભાડું, આમ કુલ ખર્ચનો અડધો ખર્ચ જે તે શાળાએ ભોગવેલ અને અડધો ખર્ચ નવરંગ નેચર ક્લબ - રાજકોટે ભોગવેલ.

ઉપરાંત ચાર ગ્રામ-પંચાયતને રોપા વિનામૂલ્યે પહોંચાડી આપેલ. આમ કુલ ૪૩,૦૦૦ રોપાનું વાવેતર થયેલ છે. બાળકોને વધુમાં વધુ ત્રણ રોપા ઉછેરવાના હોઈ તેણે હોંશે હોંશે વૃક્ષો વાવી તેના રક્ષણ માટે કાંટાનાં વાડોલિયાં બનાવી લીધાં.

વૃક્ષારોપણના કાર્યમાં લોકોને ભાગીદાર બનાવવાં સૌથી જરૂરી છે. તો જ પર્યાવરણને ફાયદો થશે. આ વૃક્ષ-વાવેતરના અભિયાનમાં કુલ ૧૦૭૮૯ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૭૮ ખેડૂતો જોડાયેલ. વૃક્ષ-વાવેતર પર ખૂબ જ સારો વરસાદ થતાં વૃક્ષોને ખૂબ જ ફાયદો થયેલ છે. એકસાથે આટલી મોટી સંખ્યામાં ખેડૂતો અને વિદ્યાર્થીઓ વૃક્ષારોપણમાં જોડાયા હોય તેવો આ ગુજરાતનો સૌ પ્રથમ બનાવ હશે.

નવરંગ નેચર ક્લબ,

પ્રમુખ વી. ડી. બાલા, મંત્રી ભાવેશ ત્રિવેદી

જે-૩/૨, નિલકંઠ પાર્ક, મહારાણા પ્રતાપ સ્કૂલની બાજુમાં, રાજકોટ

અમારી પોતાની નર્સરી

‘વિહંગ’ના અગાઉના અંકમાં શ્રી નંદિતાબહેનનો ‘સીડબોલ’ વિશેનો લેખ આવેલો. અમારી શાળામાં ગામડાની ઘણી દીકરીઓ આવે. વળી, દરિયાકાંઠા પરનું ગામ એટલે થયું જો ‘સીડબોલ’ બનાવી વેરિયે તો ઝાડ ઊગવાની સંભાવના છે. મેં પ્રાર્થના સભામાં આ વિષે વાત કરી એટલે ખાતર અને સારી માટી આવી ગયા અને બનાવી દીધા ‘સીડબોલ’. અંદાજે ૧૦૦ જેટલા

બનાવ્યા. પ્રથમ વખત થોડા જ બનાવવા તેવું નક્કી કરેલું. બે દિવસ સૂકવીને જોયા તો ખૂબ કઠણ, ફેંકો તો પણ તૂટે નહિ. વર્ષાબહેન ચૌધરી જેવાં મિત્રોએ કહ્યું પણ ખરું કે જે બીજમાંથી વૃક્ષ થવાનું છે તેમાં ઘણી તાકાત હોય, તું કોઈ ચિંતા ન કર, પણ અનુભવ વગરનો ઉત્સાહ એટલે આપણે તો કહી દીધું કે, હવે પાણીનું પ્રમાણ અને ખાતરનું પ્રમાણ વધારવું. બીજા 'રાઉન્ડ'માં ૪૭૦ બોલ તૈયાર કર્યાં. બે દિવસ પછી એટલે કે શ્રાવણિયા સોમવારે વેરવા જવાનું નક્કી થયું, પણ અમારા આચાર્યશ્રી તે દિવસે શાળામાં હાજર ન હોવાથી ૫૦ બહેનોને શાળાના સમય પછી લઈ જવાની પરવાનગી કેમ મળે? એટલે અમારો આ કાર્યક્રમ થોડો મોડો ગયો. ત્યાં એક સવારે અમે આવીને જોયું તો બધા જ સીડબોલ તૂટી ગયેલા !! તેને પાણી અને ખાતર મળવાથી બીજ તો અંકુરણ પામવા લાગ્યાં હતાં. હવે કરવું શું ? ત્યાં રોયલ ગામની દીકરીઓએ એક ઉપાય સૂચવ્યો, “બેન આપણી શાળામાં તો મેદાન નથી, પણ અમારા ઘરે અને વાડીમાં અમે આના રોપ તૈયાર કરીએ તો ?” પછી પૂછવું જ શું ? કેમ રોપા તૈયાર કરાય તે તો તેમના લોહીમાં જ. મારે માત્ર પસંદગીનાં વૃક્ષોની યાદી આપવાની હતી. શ્રી કિશોરભાઈ ભટ્ટની મદદથી તળાજાના ડુંગરા પર ઊગે તેવાં અને દરિયા કાંઠે ઊગે તેવાં ઝાડનાં બી મંગાવી દીધાં. વનવિભાગની નર્સરીમાંથી પણ મંગાવેલાં પણ તેમાં પસંદગીને અવકાશ ન હતો. બીજ મેળવવાની શરૂઆત કર્યાંને બે મહિને પોતાની નર્સરી ઊભી થઈ.

લગભગ અડધી ગુણ જેટલા સીડબોલ તૈયાર કર્યાં અને ૪૦૦ જેટલા રોપા વવાયા. વળી આમાંથી પ્રેરણા લઈ આજુબાજુનાં ત્રણ ગામની બહેનોએ ઘરે રોપા ઉછેરી તેમની શાળાને આપ્યા.

અમે શાળામાં પતંગિયાં ઉછેર પણ કરીએ છીએ. તળાજામાં થતાં ૬૦-૬૫ % પતંગિયાં અમે સેંકડોની સંખ્યામાં ઉછેર્યાં. તેની ઈયળો વૃક્ષોનાં પાન ખાય અને તે માટે વૃક્ષો ઉછેરવાં પડે. વળી, પતંગિયાંને આકર્ષવા બીજાં ફૂલનાં વૃક્ષો જોઈએ. આમ જેમને પતંગિયાંનું

આકર્ષણ હતું તેઓએ પણ ધીમે ધીમે વૃક્ષની ઓળખ કરી અને તેમને ઘરઆંગણે ઉછેર્યાં. અહીં સારા પ્રકારનાં બીલી અને સરગવા થાય, એટલે બીલી, સરગવો, ઉંબરો વગેરે વૃક્ષો તથા છોડમાં ગલગોટા અને ગળો એમ બધું થઈને લગભગ ૬૦૦થી વધુ વૃક્ષ-છોડ ઘરોનાં આંગણામાં ઉગાડાયાં.

આમ સીધી રીતે નહિ પણ પંખી, પતંગિયાં અને 'વિહંગ'ના માધ્યમથી અમે વૃક્ષો તરફ વળ્યાં.

રુચિ દવે

૩૬, હાઉસિંગ બોર્ડ સો., મહુવ-૩૬૪૨૯૦

નેચર ક્લબ, સુરતની 'વલ્ચર ફીડિંગ સાઇટ'

- * ચમારભાઈની મદદથી ગીધને ડાઈકલોફેનાક મુક્ત ખોરાક આપવાનું કાર્ય નિયમિત ચાલી રહ્યું છે. એ ભાઈ મૃતદેહો ભેગા કરી સુરતથી ૩૦ કિ.મી. દૂર, હજીરા પાસે આવેલી 'ફીડિંગ સાઇટ' પર લઈ આવે છે. અમે આ કામ માટે એક 'સેકન્ડ હેન્ડ' છકડો વસાવી લીધો છે. ચમારભાઈને 'ડ્રાઇવિંગ' શિખવાડી 'લાઇસન્સ' અપાવી દીધું છે. હવે એની રીતે એ આ પ્રવૃત્તિ સંભાળે છે. અમે તેને દરેક ફેરાના ૨૦૦ રૂ. આપીએ છીએ અને તેને માત્ર ચામડું લઈ જવા દઈએ છીએ.
- * ક્યારેક લાંબા ગાળાની ગેરહાજરી છતાં વખતોવખત ૬૦થી ૭૦ ગીધ આ ખોરાકની જગ્યાએ આવી જાય છે.
- * આ જગ્યાએ ત્રણ ગેરકાયદેસર ઝૂંપડાં ઊભાં થઈ ગયાં હતાં, પણ વનવિભાગના કર્મચારીવર્ગ સાથે રહીને અમારા સ્વયંસેવકોએ તેમને દૂર કર્યાં હતાં.
- * જૂનાગઢના સક્કરબાગ પ્રાણીસંગ્રહાલયના વસ્તુપાલ (Curator) શ્રી રવિ ચૌહાણે હજીરાની 'ફીડિંગ સાઇટ'ની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે ૭૦ ગીધની હાજરી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

વિરલ પ્રજાપતિ

નેચર ક્લબ

૮૧, સર્જન સો., આઠવા લાઈન્સ, સુરત-૩૬૫૦૦૭

અમદાવાદમાં ગીધ-સંરક્ષણની પ્રવૃત્તિ

૧૯૯૯થી ૨૦૦૯ના દસ વર્ષના ગાળામાં અમદાવાદ શહેરમાં, મારા ધ્યાનમાં ગીધ (Indian White-baked Vulture)નું પ્રજનન ૨૭૫ વખત નોંધાયું. (આ માળાની સંખ્યા નથી કારણ કે ગીધ વર્ષો સુધી પરંપરાગત માળાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે.) તેમાંથી ૧૬૦ વખત બચ્ચું સફળ રીતે ઊછરીને ઊડી ગયું - એટલે કે આશરે ૫૮% સફળતાનો દર કહી શકાય.

- * ૨૧-૯-૦૩થી આજ સુધીમાં એટલે કે આશરે ૬ વર્ષના ગાળામાં મારી જાણમાં ૭૦ ગીધ મૃત હાલતમાં મળી આવ્યાં છે.
- * ૧૦-૧૧-૦૮થી ૨૯-૧૧-૦૯ સુધીમાં અમદાવાદમાંથી મારી જાણમાં ૩૫ ગીધ જીવતાં (માંદાં કે ઘવાયેલાં - બચાવાયેલાં) કે મૃત અવસ્થામાં મળી આવ્યાં. ધ્યાન ખેંચે તેવી અગત્યની બાબત એ હતી કે આ વર્ષે કુલ ૧૨ બચ્ચાં (કોઈક કારણસર માળો છોડીને) અશક્ત હાલતમાં મળી આવ્યાં. માત્ર ૨૩-૩-૦૯થી ૨૮-૫-૦૯ સુધીના ગાળામાં જ આમાંનાં ૯ બચ્ચાં મળી આવ્યાં હતાં. કુલ ૧૪ ગીધ મૃત અવસ્થામાં મળ્યાં હતાં જેમાં બે બચ્ચાં હતાં.
- * ઉત્તરાયણના ગાળામાં ૪ ગીધ મૃત અવસ્થામાં મળ્યાં હતાં જ્યારે પાંચ ગીધ ઈજાગ્રસ્ત હતાં જેમનાં ઓપરેશન કરી, જૂનાગઢ સક્કરબાગ 'જૂ'ના ગીધ પ્રજનનકેન્દ્રમાં મોકલી આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ સિવાય અન્ય ત્રણ મળી કુલ ૮ ગીધ જૂનાગઢ મોકલાવી આપવામાં આવ્યાં હતાં.
- * મારી જાણમાં ગીધનાં કુલ ૫ બચ્ચાં ડાબલા ખાતે ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં એકને બી. એન. એચ. એસ. પ્રમાણિત ભૂરા રંગની 'Sx' કડી પહેરાવી હતી. ગીધનાં બચ્ચાંનું આ રીતે માળાથી અલગ થઈ જવું એ એક નવો ઘટનાક્રમ હતો. લાંબો સમય વાલીની ગેરહાજરી હોય તો જ આ શક્ય બને.
- * બે પુખ્ત માંદાં ગીધ વનચેતના કેન્દ્ર ખાતે લાવ્યા બાદ પશુચિકિત્સક ઉપલબ્ધ ન હોવાને લીધે મૃત્યુ

પામ્યાં. એક પુખ્ત ગીધને પીળા રંગની Px કડી પહેરાવી સાબરમતી વિસ્તારમાં છોડ્યું.

- * 'બી. સી. એસ. જી.'ના 'વલ્ચર સેલ' તરફથી આ આખા અભિયાનમાં મારી સાથે રહીને, જયમીન પટેલ, વરુણ, પ્રતીક્ષા, અમીત, આદિત્ય, તપન, સાગર, સરલ, જીગીષા, ઉષા નાથ, સલોનીબહેન, ચિરાગ, વિપુલ, ગીતા રાંભિયા ટ્રસ્ટ, જીવદયા ટ્રસ્ટ અને તેમની સાથે સંકળાયેલા પશુચિકિત્સકો, નમો નમઃ સંસ્થા, બી.એન.એચ.એસ., શ્રી ધન વગેરેએ જુદીજુદી રીતે મને સહકાર આપ્યો હતો.
 - * વનચેતના કેન્દ્ર ખાતે કર્મચારી વર્ગનો સહકાર મળી રહેતો છતાં તેઓની અંદરની લાગણી એવી રહેતી કે, "અહીં ગીધ લાવીને અમારા કામમાં વધારો ન કરો." આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓની પાસે ગીધને રાખવાના સારા પાંજરાનો અભાવ છે.
- જો બાકી રહેલાં ગીધને બચાવવાં હોય તો તાત્કાલિક વનચેતના કેન્દ્રમાં જેવું મોરનું છે તેવું ગીધ માટેનું એક અલાયદું બચાવકેન્દ્ર (rescue centre) ઊભું કરવું જોઈએ, જેમાં પૂરતી દવાઓ, સારવાર માટેનાં સાધનો, અનુભવી પશુચિકિત્સકો તથા સહદયી તથા કામમાં રસ ધરાવનારો કર્મચારી વર્ગ હોય. સ્વયંસેવકોની ખોટ નથી.
- * ગીધના નામે ફાળો ઉઘરાવતી કેટલીક લેભાગુ સંસ્થાઓ બચાવથી માંડીને 'એનેસ્થેસિયા' વગરનાં ઓપરેશન સુધીનું કાર્ય આવડત વિના કરતી હોય છે. જાણકારી વિનાનું 'પોસ્ટ મોર્ટમ' પણ થઈ જાય છે. આવી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાવો જોઈએ.
 - * મ્યુનિસિપલ તંત્ર દ્વારા ગ્યાસપુર ખાતે છેલ્લા મહિનાથી મૃત પ્રાણીઓને જંતુનાશક દવાઓ નાખી દાટી દેવાનો નવો નિયમ અમલમાં મુકાયો છે. તેનું કારણ તેઓ જણાવે છે કે, મૃત પ્રાણીઓમાં 'ડાઈક્લોફેનાક' હોય તો ગીધને તે ખાવાથી નુકસાન થાય. પણ આપણે એ જોવાનું છે કે, ગીધને ડાયક્લોફેનાકમુક્ત મૃતદેહો મળી રહે. જો બધું દાટી જ દેવામાં આવશે તો તેઓ ખાશે શું ?

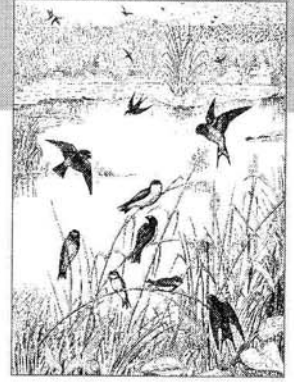
કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોક વાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

ખીરસરા વીડી

અશોક મશરૂ

ખીરસરા વીડી એટલે રાજકોટ શહેરને સીમાડે આવેલ હાથવગું જંગલ. ટેકરીઓની હારમાળા પર લીલુંછમ લહેરાતું ઘાસ. રાજકોટ નજીક જ હરિયાળું, આંખ ઠારતું પ્રાકૃતિક પક્ષીનિરીક્ષણ, ભ્રમણ સ્થળ, વન-વિભાગ હસ્તકની સુંદર વીડી.

જૂનના પહેલા વરસાદના આગમન બાદ મુલાકાત લેતાં દૂરથી જ આ હરિત ટેકરીઓના દર્શનથી પુલકિત થઈ જવાય છે. પછીના દરેક વરસાદે ઘાસની ઊંચાઈ વધતી જાય છે ને સાપ્ટેમ્બરમાં મહત્તમ ઊંચું થાય ત્યારે ફૂલ પાંગરે.

વીડીમાં પ્રવેશતાં જ ઝાકળબિન્દુથી છવાયેલ ઘાસની બિછાત સૂરજનાં કિરણોથી ચમકતી દેખાય. અનેક પ્રકારનાં ઘાસની સુગંધ પ્રકૃષ્ટિત બનાવી દે. જો કાન થોડા સરવા રાખો તો ઘાસને હિલોળતા વાયરાનું સંગીત સાંભળી જરૂર ખુશ થઈ જવાય. બીજું સંગીત જે આકાશમાંથી ઊતરે છે તે ચંડૂલોનું છે. ઊંચી નજર કરતાં થોડું શોધવું પડે પરંતુ ખૂબ ઊંચે સિસોટી મારતા સતત પાંખો ફફડાવી સ્થિર રહેતા, નીચે ઉતરી ફરી ઉપર ચડતા અગન ચંડૂલ (Singing Bush-Lark), ભરત ચંડૂલ (Eastern Skylark) કે નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) નજરે ચડી જાય. તેના આ સંગીતમય ખેલ તમને અચૂક પકડી રાખશે. તમારા માથા પરથી “પ્લીટ્ પ્લીટ્” અવાજ પસાર થતાં ધ્યાન ખેંચાશે અને નજરે ચડશે નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler). ઝીણી આંખે જુઓ તો, ટચૂકડી પૂંછડીના ઝટકા મારી મોજાંની જેમ ઊડતી આ ફુટકી મળી જાય. પાછી ખૂબ ઝડપથી ઊતરી ઘાસમાં ગુમ પણ થઈ જાય. તે ઊતરે છે તેના લીલા ઘાસને વણીને બનાવેલા માળા પાસે. તેમાં કરોળિયાનાં જાળાં પાથરી ખૂબ સુંદર ને અત્યંત ગુપ્ત માળો બનાવે છે. વીડીમાં આગળ વધતા ટેકરીઓની ટોચના પથ્થર પર બેસી આકાશે ડોક લંબાવીને બેઠેલા સાદે બોલતો

સુંદર તલિયો તેતર (Painted Francolin) જોવાની પણ મજા છે. તમારી નીચે ઘાસમાંથી એક ફરતો અવાજ આવે છે, “કીફ્ કીફ્”. તે છે વર્ષાલાવરી (Rain Quail), જે ભાગ્યે જ દેખાય છે.

વાડીની વચ્ચે એક વહેળો પસાર થાય છે, ચોમાસે પાણી વહેતું હોય. આ વહેળાને બન્ને કાંઠે ઊગી નીકળ્યાં છે અડોઅડ વૃક્ષો. ટેકરીએથી નજર નાખીએ તો આ સર્પિલ લીલો પટ્ટો મન મોહી લે. વૃક્ષોમાં છે દેશી બાવળ, હરમો, ગોરડ અને અન્ય વૃક્ષો, વનસ્પતિ ને વેલાઓ. આ બધાં છે અનેક પક્ષીઓનો આશરો. હોલાં, બુલબુલ, દેવચકલી, સુઘરી, લેલાં, ટપુશિયાં, લટોરા, પતરંગા, શક્કરખોરા, ફુટકીઓ ને મોર-ઢેલનો આ મંડપમાં વસવાટ છે; તો શિયાળુ પક્ષીઓ શ્વેતકંઠ (Whitethroat), ધાનચીડી (Pipit), દિવાળીઘોડા, વૈયાં તો ખરાં જ. હમણાં તો દૂધરાજનાં પદાર્પણ પણ થયાં છે; તો તલિયા ટપુશિયા (Spotted Munia)ને ગમી ગયું છે માળો બનાવવાનું.

ચાલતાં ચાલતાં અચાનક જ પગ પાસેથી ભરૂરૂ કરતાં પક્ષીઓ ઊડી ભાગે છે. તે ખાસિયત છે વગડાઉ ભડકિયાની (Rock Bush-Quail). સાવચેતીથી પક્ષીનિરીક્ષણ કરો તો મોટી બટેર (Common Quail), પીળાપગ બિલ બટેર (Yellow-legged Buttonquail) અને રાખોડીપગ બિલ બટેર (Common Buttonquail) નિહાળી શકાય.

વીડીના શિરમોર શિકારી પક્ષીઓની શું વાત કરવી? અહીં છે બે મોટાં ઘુવડ (Eurasian Eagle-Owl) નો કાયમી નિવાસ. ઝાડની ઘટામાં છુપાઈ દિવસે

આરામ કરતા હોય. નજીક જતાં મોટી બદામી પાંખો ફેલાવી અવાજ-રહિત ભવ્ય ઉડાન ભરી નજીક જ ખડક ઉપર કે વૃક્ષે ઊતરી તમને શંકાથી મોટી આંખો વડે તાકે. પછી આપણે તો તેને જોઈને ધન્ય! ક્વચિત્ ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle) કે સાપમાર (Short-toed Snake-Eagle) થિરકતો દેખાય. શિયાળે ઘાસમાં તીતીઘોડા ખાવા આવી ચડે છે પટ્ટાઈઓ (harriers). સૂર્યાસ્ત સમયે આમથી તેમ ઘુમરા લેતી નીચે બેસતી - ઊડતી ૫૦-૬૦ વિવિધ પટ્ટાઈઓનું દંશ્ય યાદગાર બને છે. શકરો (Shikra), લરજી (Common Kestrel) દેખાય. સંધ્યાએ આકાશે

થિરકતી કપાસી (Black-shouldered Kite) અચૂક દર્શન દે.

પક્ષીઓની તો વાત કરી - પ્રાણીઓમાં નીલગાયનાં તેળાં નિર્ભય રીતે વિહરે છે. એમાં વીડીના તાજા ઘાસનો પુષ્કળ ખોરાક ખાઈ હટ્ટોકટ્ટો ઊંચો નર લીલાંછમ પશ્ચાદ્ભૂમાં સુંદર દિસે છે. ક્યારેક શિયાળ, લોંકડી ને સસલાં કે વન-બિલાડી દેખા દઈ જાય. પતંગિયાંઓનું ઊડાઉડ ગમે છે.

આવી છે અમારી ખીરસરા-વીડી. દરેક મુલાકાતે મન ભરી આવવાની ખાતરી.

શરદનાં આગંતુકો

શરદઋતુ એની સાથે એનાં સંગાથી લેતી આવે છે !

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર મહિનામાં વરસાદી માહોલ પૂરો થઈ જાય પછી વાતાવરણમાં ખાસ્સી ઠંડક પ્રવર્તે છે. સાથે સાથે કીડા, ઈયળ, ફૂદાં અને પતંગિયાં જેવાં અસંખ્ય નાનાં જીવજંતુની સંખ્યા ઘાસિયા મેદાન અને કાંટ(Scrub forest)માં વધે છે. એ આવનાર મહેમાનોને ભોજન પૂરું પાડે છે.

શરદના આગંતુકોમાં કાશ્મીરી ચાષ (European Roller), દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher), નાચણ પિદ્ધે (Rufous-tailed Scrub Robin) અને પતરંગો (Blue-cheeked Bee-eater) વગેરે મુખ્ય છે. આમાંથી દિવાળી માખીમાર અને નાચણ પિદ્ધે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

દિવાળી માખીમાર ડાળીઓ અને પાન પાછળ છૂપાઈ, હવામાં ઊડતાં કીટકોનો શિકાર કરવામાં

માહીર છે. શિકાર કરી વધુમાં વધુ વાર પોતાની મૂળ જગ્યાએ આવી બેસે છે. ઝાડની નીચે વળેલી એકલ દોકલ ડાળી પર અથવા ટેટાવાળા ઝાડની ભોંય પર ખરી પડેલા પાકા ટેટાના ભૂકામાં એને સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. એનો લીલાશ પડતો ભૂખરો રંગ આજુબાજુના માહોલમાં સહેલાઈથી ભળી જાય છે. એના માથાનો મધ્ય ભાગ, ગળું અને છાતી ઉપરની રેખાઓમાં ગોઠવાયેલાં, ઘેરા કાળાશ પડતાં તપખીરિયા રંગનાં ટપકાં હોય છે.

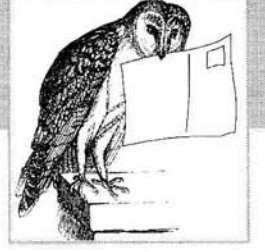
નાચણ પિદ્ધે કાંટાળાં ઝાડી-ઝાંખરાંની નીચે સૂકાયેલા ઘાસ અને સડેલી કાંટાળી ડાળીઓ વચ્ચે લપાતો ફરતો જોવા મળે છે. એનો મટોડી રંગ આજુબાજુના વાતાવરણમાં ભળી જાય છે. પણ અન્ય પિદ્ધની જેમ વારંવાર પૂંછડી ઊંચી કરીને પહોળી કરવાની ટેવ તેની હાજરીની ચાડી ખાય છે. પહોળી થયેલી પૂંછડીનો તપખીરિયો રંગ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

- ડૉ. આર. બી. બલર

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

પત્ર-સેવુ

ઉમદા સામયિકની ગુણવત્તા બાબતે આપનું સામયિક 'બેન્ચમાર્ક' બની શકે. હાલ મળેલ અંક (દર વખતની જેમ) સરસ છે. 'વિહંગ'ની ઘણી તસવીરો મેં લેમિનેટ કરાવી છે, જે-તે મિત્રોને દિલથી અભિનંદન. ફાફડા (જાણે મફત મળવાના હોય!) માટે લાઇનમાં ઊભા રહેનાર, સલમાન ખાનની ઝલક(?) મેળવવા પોલીસના દંડા ખાનાર અને સેહવાગ 'અનફીટ' જાહેર થાય ત્યારે જીવ બાળનારની વચ્ચે તમારા જેવાના પરિશ્રમને કારણે સમાજમાં લઘુમતીને પણ જે જોઈએ તે મળી રહે છે. મારી શુભેચ્છાઓ આપની સાથે છે.

શ્રી દેસાઈ,

ચૈતન્ય હોસ્પિટલ, કિશ્ના પ્લાઝા, આણંદ-૩૮૮૦૦૧

તમારું ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર અંકનું સંપાદકીય ખૂબ જ ગમ્યું. ખૂબ જ સરસ રીતે જીવદયા વિશેનું સંપૂર્ણ પરિપ્રેક્ષ્યમાં બધાને સમજ પડે એવી રીતે મૂકી શક્યા છો. ફરી ફરી ધન્યવાદ!

કાન્તિસેન શ્રોફ

'સૃજન', ભુજોડી, ૬૪૭ ૩૭૦૦૨૦

સવિનય લખવાનું કે, આપનું સરનામું તથા આપના કાર્યક્ષેત્રનો પરિચય સ્નેહીશ્રી કિશોરભાઈ કે. ગોહિલે (રાજકોટ) આપ્યો. છેલ્લાં ૩૫ વર્ષથી આ રણ વિસ્તારમાં વૃક્ષો - પક્ષીઓ - પ્રાણીઓ સાથે સહૃદયતાથી કાર્ય કરું છું. આ પ્રદેશની જમીન ખારી છે અને પાણી પણ. આવી વિશિષ્ટ કુદરતી દેણગીમાં પણ તેને અનુરૂપ વનસ્પતિ ભંડાર, ઔષધીય ભંડાર, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓની સૃષ્ટિની અઢળક ભેટ ઈશ્વરે આપી છે. આ તમામ સમૃદ્ધિ નામશેષ થવામાં છે. ત્યારે મને અનુભવાયું છે કે 'મણ ઉપદેશ કરતાં અધોળ આચરણ' કરવું. તે રીતે નિસર્ગ નિકેતન એ અધોળ આચરણ છે. આ સાથે તેની શરૂઆતની વિગત મોકલું છું. ૩૧ વર્ષ શંખેશ્વરમાં શિક્ષણ સાથે પર્યાવરણનું કાર્ય કર્યું. છેલ્લાં

ચાર-પાંચ વર્ષથી નિસર્ગની શરૂઆત કરી. અદ્ભુત પરિણામ મળ્યું છે. આપણે સૌ પર્યાવરણના સહપંથી છીએ. તે રીતે આપના જ્ઞાનનો અને અનુભવનો લાભ અમને મળે તેવી પ્રાર્થના. શિબિરો, સેમિનાર, જ્ઞાનસભા, તાલીમો, પ્રકાશનો, પ્રવાસ, મુલાકાતો જે કાંઈ ગોઠવાય-આયોજન થાય તેના સહભાગી - સહયોગી બનાવશો તેવી વિનંતી. આપની સાથેનું જોડાણ પણ કુદરતના પ્રેમને લીધે થાય છે.

દેવીન્દ્રાબહેન બી. ભટ્ટ,

પ્રમુખ, નિસર્ગ સેવા ટ્રસ્ટ, ધનોરા, તા. સમી, જિ. પાટણ-૩૮૪૨૪૬

અમારા ઘર સામે અમારા દેખતાં જ એક દિવસ સુગરીનું આગમન થયું પછી ધીરે ધીરે તેમનાં સગાં સંબંધી આવતાં ગયાં. એક એક તણખલું તોડીને એવા ૬થી ૭ મુંદર માળા બનાવી નાખ્યા. એક દિવસ એક ભાઈ ત્યાં માળો તોડવાનું વિચારતા હતા. ડો. તરુણભાઈએ તેમને લડીને કાઢી મૂક્યા, પણ પછી કયા સમયે સુગરીનો લાંબો સરસ એક માળો ગુમ થઈ ગયો, કઈ ખબર ના પડી. બીજા દિવસે ઘણું દુઃખ થયું. ખાલી માત્ર ઘરની શોભા માટે આટલી મહેનતે બનાવેલું નાનકડા પંખીનું ઘર ઉજાડનાર માણસને શું કહેવું?

ગાયત્રી જોષી,

ડી-૧, નિત્યાનંદ નગર, પીજ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૨

આપનું 'વિહંગ' નિયમિત મળે છે, વાંચીએ અને વંચાવીએ છીએ. આનંદ થાય છે. આપનું પક્ષીસૃષ્ટિને બચાવવાનું આ અદ્ભુત કાર્ય છે. તે બદલ આપ સૌ મિત્રોને અભિનંદન!

આ સાથે 'ગીર બચાવો - સિંહ બચાવો' અંતર્ગત એક સીડી તૈયાર કરી છે. તે સીડી તથા વિગત આપને મોકલી રહ્યો છું. આશા છે, આપને ગમશે.

મારે યોગ્ય કામકાજ જણાવશો. પક્ષીઓની બાબતમાં હું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન છું, છતાં કોઈ પણ જાતની વન્ય સૃષ્ટિને બચાવવા મારાથી બનતા પ્રયાસ કરું છું.

રમેશ રાવલ

'સિંહદર્શન', હોસ્પિટલ પાસે, દીવ-૩૬૨૫૨૦

'વિહંગ' હવે પક્ષીઓ સાથે વૃક્ષોને પણ મહત્ત્વ આપે છે, જાણી આનંદ થયો. જુલાઈ-સપ્ટે. વર્ષાબહેનનો લેખ વાંચીને આ લખવા પ્રેરાયો છું. પક્ષીઓ જ સૌથી વધુ વૃક્ષારોપણનું કાર્ય કરે છે. વળી જેમ 'સિંહને વનની અને વનને સિંહની ઓથ', તેમ વૃક્ષો છે તો પક્ષી છે અને પક્ષીઓ છે તો વન છે.

પચીસ વર્ષ થયાં 'પર્સનલ નર્સરી' ચલાવું છું, જેમાં દેશી વૃક્ષો અને છોડ જેવાં કે, જાંબુ, ખાટી આંબલી, બોરસલી, અરીઠા, શેતૂર, બૂચ પારિજાત, મહુડો, નગોડ, અરડૂસી, ગળો વગેરે ઉછેરું છું. વર્ષે દોઢ-બે હજાર જેટલા રોપા કરીને લોકોને આપું છું. ગામડાંમાં વૃક્ષોનું કાર્ય કરતા ગાંડુબાપા દેસાઈએ આંદરણામાં ૮૦૦ વૃક્ષો ઊછેર્યાં છે. ઊંચી માંડલમાં હીરાબાપાએ બે હજાર વૃક્ષો, તેમ જ નાની વાવડીમાં ઝીણાબાપાએ અઢારસો વૃક્ષો વાવ્યાં છે. તેમનો અહેવાલ ફોટા સહિત પેપરમાં આપ્યો હતો જેથી વાંચીને બીજાને વૃક્ષારોપણની પ્રેરણા મળે.

અગાઉ દરરોજ ૬૦થી ૬૫ મોર ચણવા આવતા હવે માંડ ૧૫-૨૦ આવે છે. એલ. ઈ. કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલે અમે અલાયદો વાડો બનાવી આપ્યો છે; તેમાં પાણીની વ્યવસ્થા કરી આપી છે. ત્યાં દેશી જાતનાં પાંચસો વૃક્ષો ઉછેરીએ છીએ. અહીં મોરનાં ત્યજ દેવાયેલાં ઈંડાં ઉછેરવાનો પણ પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

એલ. ઈ. કોલેજ તેની લીલોતરી માટે જાણીતી છે. ખરેખર તો ભૂતપૂર્વ નજરબાગ પેલેસ છે. અહીં પંચાશી જાતનાં વૃક્ષોને હાલમાં 'નેઈમ પ્લેટ' લગાવવાનું ચાલુ છે. આમાં પ્રો. ગજજર, પ્રો. અગોલા તથા વિદ્યાર્થીઓનો સાથ મળે છે.

દુર્લભજી વી. રાઠોડ,

૧, મહેન્દ્ર પરા, રાઠોડ ભુવન, મોરબી-૩૬૩૬૪૧

દીપાવલીની શુભ કામનાઓ સાથે સાથે, નૂતન વર્ષાભિનંદન. 'વિહંગ'ના અંકો મળ્યા. પક્ષીસંરક્ષણનું આપ જે 'મિશનરી સ્પિરીટ'થી કાર્ય કરો છો તે જાણી આનંદ થાય છે.

પ્રકૃતિરક્ષણનું કાર્ય કરતાં મને એવું લાગે છે કે, લોકોને પક્ષીસંરક્ષણ માટે જરૂરી એવાં વૃક્ષોનાં બીજ, રોપા, સાહિત્ય, સ્થાનિક રીતે સરળતાથી, કિંફાયત ભાવે મળી રહે તે માટે ગામડે ગામડે, શહેરોની દરેક સોસાયટીમાં એકાદ બે સ્વૈચ્છિક રીતે ચાલતી મિનિ-નર્સરી હોવી જોઈએ; તેમાં બહુ ખર્ચ થતો નથી.

મહીપતસિંહ ચુડાસમા,

એ/૩૭, ન્યુ મહાવીરનગર, કલીકુંડ, ધોળકા-૩૮૭૮૧૦

સંપાદકીય વિચાર માગી લે છે...

'જીવદયા' ઉદાત્ત ભાવના છે પણ તેનો પૂરેપૂરો આવિષ્કાર કરવા ચીલાચાલુ ઢાંચામાંથી બહાર આવવું પડે. માત્ર ગાય, કબૂતર અને કીડીને અન્ન આપીને સંતુષ્ટ થઈ જઈએ અને પ્રકૃતિસંરક્ષણની સમુચિત વિચારધારાથી અલિપ્ત રહીએ તો અત્તરની ખાલી શીશી જેવાં ગણાઈએ. પ્રકૃતિના સંરક્ષણ પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા જેનામાં છે તેને 'જીવદયા'ના ઉપરોક્ત બાલ્યસ્વરૂપના આચરણની જરૂર જ નથી રહેતી. તેને ખબર છે કે સજીવ સૃષ્ટિના આ 'ખેલ'માં પ્રત્યેક પ્રાણી તથા વનસ્પતિજાતિનો કેટલો વિશિષ્ટ ફાળો છે!

દુર્ભાગ્યે ક્યારેક જળાશયના કાંઠે કે જંગલમાં દૂરબીન લઈને ફરી રહેલા એક ઉત્સાહી પક્ષીનિરીક્ષકને તે 'જીવદયા'થી વેગળો છે તેમ માનવામાં આવે છે. ખરેખર તો માત્ર કાગડો અને કબૂતરને અન્નદાનમાં જ જીવદયાની પૂર્ણાહુતિ કરતા સજ્જન કરતાં, પક્ષીઓ માટેનો સાચો રસ અને પ્રેમ ધરાવતો પક્ષીનિરીક્ષક પક્ષીની સાથેસાથે પ્રકૃતિ માટે પણ વધુ અનુકંપા ધરાવતો હોઈ શકે. આનું કારણ એ છે કે, દાનવીર સજ્જન મહદ્અંશે પુણ્ય (અને ક્યારેક યશ અને કીર્તિ પણ) કમાવાની ભાવના સાથે તેઓનું કાર્ય કરતા હોય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, ટીલાંટપકાં કરતાં

ફૂટબોલ રમતાં ઈશ્વર જલદી મળશે. મને લાગે છે કે, જીવદયાની ચીલાચાલુ પ્રજ્ઞાવિકાને બદલે પક્ષીનિરીક્ષણ, પ્રકૃતિને પ્રેમ અને વૃક્ષઉછેર 'જીવદયા' ભાવનાની વધુ નજીક છે.

વળી, જીવદયાના પ્રજ્ઞાલીગત સ્વરૂપને અપનાવનાર જો પ્રકૃતિના સમગ્રતઃ અસ્તિત્વને ઓળખી ન શક્યો હોય તો તેને ગીધ અને સમડીની તેમના દેખાવ અને ખોરાકી વર્તણૂક માટે ઘૃણા થાય તેવું પણ બને. કણબક્ષી પક્ષી ઈજાગ્રસ્ત થાય તો અનુકંપા થાય પણ તેવું શિકારી પક્ષીઓ માટે ન થાય.

'જીવદયા'ની અન્નપૂર્તિનો વ્યવહાર એટલો આંધળુકિયો ન હોવો જોઈએ કે દાણા નાખી નાખીને કબૂતરોની સંખ્યામાં વધારો થાય તોય ખબર જ ન પડે. વાંદરા ને કૂતરાંને વધુ પ્રોત્સાહન આપતાં ક્યારેક રોગચાળો કે અન્ય પ્રકારનાં અનિષ્ટોનું કારણ પણ બની શકે છે. આપણો અભિગમ એવો હોવો જોઈએ કે, એવાં સેંકડો કૃત્યો જેના થકી આપણે લાખો-કરોડો જીવોને હાનિ પહોંચાડીએ છીએ તેમાંથી મુક્ત થઈએ.

જીવદયાના અગ્રણીઓ અને પ્રણેતાઓએ લોકોમાં આ પ્રકારે જાગૃતિ લાવવી જોઈએ.

- ડૉ. કેતન વઢુ

એફ-૫૧, નંદનવન-૩, મૌલિક વીલા પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ

જીવદયાનો નવો અભિગમ

છેલ્લા બે અંકો જોઈને તો રાજીના રેડ થવાયું છે. પક્ષીઓ જોવાનું બાળપણથી ગમતું. પણ એના વિશેની જાણકારી 'વિહંગ' આપી.

હવે આ ત્રૈમાસિક યુવાન કન્યાની પેઠે સજીધજીને, રંગીન ફોટા, રંગીન મુખપૃષ્ઠ તથા માહિતીની સાથે સાથે તે તે પક્ષીઓના ફોટા કે ડ્રોઈંગ કે સ્વેતશ્યામ તસવીર સાથે દિલ તો બહેલાવે છે, ઉપરાંત મારા જેવાં 'ઢ'ને ઘણાં પક્ષીઓ ઓળખી શકાય તેવું કરી આપ્યું. શોખ હોવા છતાં પક્ષીઓ જોવા માટે બહાર તો જવાતું નથી, ફરવાની ઉંમર હતી ત્યારે પક્ષીઓની ઓળખ ન હતી પણ ઘેર બેઠા 'Animal Planet' જેવી 'ચેનલ' પેઠે

ઠોસ માહિતી સાથેનું આ મેંગેઝિન સમયસરનું છે, એમ મને લાગે છે.

છેલ્લા અંકમાં (શરદ-૨૦૦૮) જીવદયાનો નવો અભિગમ દર્શાવી, જૈનોને આપે બહુ સરસ અપીલ કરી છે. હજુ આ જ લેખમાં કઈ રીતે તમારા અભિગમ પ્રમાણે પૈસા વાપરી શકાય તેવાં કોંક્રીટ સૂચનો આવકાર્ય છે. મને આ વાત એટલી ગમી છે કે તે લેખની સોએક ઝેરોક્સ કરાવી જૈનોને, ખાસ તો સાધુ મહારાજોને આપવા માગું છું.

બીજું, પર્યાવરણ તથા પક્ષીસંરક્ષણ બાબતે એકલદોકલ થતા પ્રયત્નોની જાણ પણ બળ આપે છે. હજુ આશા મરી પરવારી નથી એવું થાય છે. ગ્રીષ્મના અંકમાં પુરુષોત્તમ ગઢિયાનો બગીચા બનાવવાનો પુરુષાર્થ 'hat's off' બોલાવે તેવો છે! શરદ અંકમાં એક સંસ્થા દ્વારા થયેલો પુરુષાર્થ આલેખાયો છે. આ નાના નાના પ્રયાસોની સાથે વિચારસરણીમાં સમજણ-જ્ઞાન પેદા થાય અને તે તરફ સક્રિય બને એવા સામૂહિક પ્રયાસો આવકાર્ય છે.

એક નાની શરૂઆતથી આરંભ થયેલ આ મેંગેઝિને ગજું કાઢ્યું છે. ગુજરાતમાં આટલાં બધાં પક્ષીનિરીક્ષકો છે તે જ મજાની વાત છે. આ બધાને એકસૂત્રે સાંકળવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે અને એક આંદોલન જેવું બની રહે તો કેવું સારું?

'વિહંગ' સાથે જોડાયેલા સૌને ધન્યવાદ! અનુભવીઓની કલમોનો હજુ વધુ લાભ મળે એ મનીષા સાથે -

રસીલા કડીઆ

૮, જયમા સોસાયટી, સેટેલાઈટ કોમ્પ્લેક્સની પાછળ, માનસી કોર્નર સામે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

જીવદયાની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા

'વિહંગ'નો ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે.' ૦૮નો અંક તો ક્યારનોય મળી ગયો છે. તેનું સંપાદકીય વાંચી ખૂબ જ આનંદ થયો. 'જીવદયા'ને તમે કેટલા વિવિધ સ્વરૂપે દર્શાવી છે! પાણીની બચત, પેટ્રોલની બચત તથા

વીજળીની બચત એ જીવદયા જ છે! ખરેખર આ દરેક બાબત અનુકરણીય છે. હું તમારી સાથે સો ટકા સહમત છું કે ગાયને અને તેની ભવિષ્યની પેઢીઓને બચાવવા પાંજરાપોળની નહીં પણ જંગલ / ઘાસનાં મેદાનોની જરૂર છે. એવી જ રીતે કોઈ અસહાય વ્યક્તિને મદદ કરવી એ પણ જીવદયાની વ્યાખ્યામાં જ સમાવિષ્ટ છે.

‘વન્યજીવ સપ્તાહ’ વિષે કરેલી ટિપ્પણી એકદમ યોગ્ય છે. મોટા ભાગે તે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગે જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમને બદલે ખોટો દેખાડો અને સમય, શક્તિ તથા ધનના વ્યય જેવું જ હોય છે. આટલો ખર્ચ અને માનવ-સમય વૃક્ષઉછેર માટે જાળવવામાં આવે તો સેંકડો વૃક્ષો ઉછેરી શકાય. આ સુંદર સંપાદકીય લેખ બદલ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન!

ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવી, ભાવનગર

જીવદયાનો સૂક્ષ્મ વિચાર

‘વિહંગ’માં વિહંગનાં ચિત્રો અને અવલોકનો વચ્ચે શોભી ઊઠે તેવા સંપાદકીય લેખો માટે

અભિનંદન! જીવદયાના સૂક્ષ્મ વિચારને પ્રકૃતિસંરક્ષણના અને પર્યાવરણ જાળવણીના બહોળા પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવો સાચે જ આજની જરૂરિયાત છે. જાણીતા વિચારક શ્રી ગુણવંત શાહે પણ તેમના પુસ્તક ‘મહામાનવ મહાવીર’માં આહિંસાના વિચારને કંઈક આવી જ રીતે વિસ્તાર્યો છે.

‘વિહંગ’ માત્ર પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચે નિરીક્ષણ માટેનો સેતુ ન રહેતાં વિચારસેતુ પણ બને તેવી લેખની ગૂંથણી હોય છે. પક્ષીઓ, વૃક્ષો, બીજ- સંવર્ધન, પરિસર અને પર્યાવરણ બધાને જ આવરી લેતી લયબદ્ધ ગૂંથણી ‘વિહંગ’ને ખરેખર અર્થસભર બનાવે છે. તસવીરોની સાથે જ જમાવટ કરે છે, લેખની સાથેનાં યથાયોગ્ય ચિત્રાંકનો. અભિનંદન!

દીપાલી ઘેલાણી,

‘એચ’ બ્લોક, તારાબાગ કોલોની, પોલિટેકનિક કેમ્પસ,
ફતેહગંજ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧

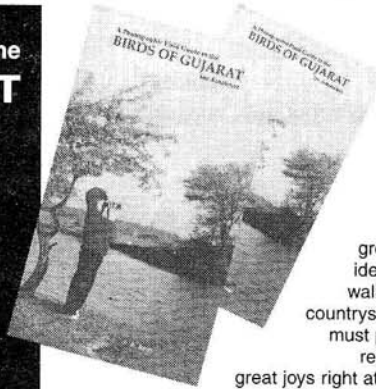
A photographic field guide to the BIRDS OF GUJARAT

Available at

Dr. R. B. Balar

10/A, Sweet Home Society,
Shreyas Tekra, Ambawadi Vistar
P. O. Ahmedabad-380 015
Ph: 26610533 M:9427703589

Gurjar Grantharatna Karyalaya,
Gandhi Road, Ahmedabad 380 001
Ph: 22144663

Shri Lavkumar Khachar
an eminent naturalist and
bird watcher of Gujarat says

..... The photographs are of great fidelity and certainly help in identification of birds seen on any walk in a city garden or across the countryside, but above all, we Gujaratis must possess a copy of it for no other reason than as a reminder of the great joys right at our doorsteps if only we know when to stop and where to look.....

Shri Laisinh Raol,
an eminent Gujarati writer and author of four books on birds of Gujarat says

The husband and wife team has made bird watching as an obsession spending more and more of their spare time visiting different areas of India. This book is the result of two decades looking at birds through their camera's lens.....

ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૩)

હવે હું પંખીઓ વારંવાર મુલાકાત લેતાં હોય એવાં પુષ્પો વિશે વાત કરીશ. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોતાં જે પક્ષીની ચાંચ કે ચાંચની આજુબાજુનાં પીંછાંમાં પરાગરજ મળી આવી હોય તેવાં પક્ષીનાં નામ તારાંકિત કરવામાં આવ્યાં છે.

૧. શીમળો (Silk Cotton Tree, *Bombax ceiba*)

શીમળાને સંખ્યાબંધ, મોટાં અને લાલ રંગનાં ફૂલો આવે છે. જાડી ઢાંડીવાળાં આ ફૂલ ડાળીના છોડે ઝૂમખામાં ઊગે છે. શીમળાને નવાં પાન આવે તે પહેલાં ફૂલ ખીલે છે. આથી પર્ણરહિત વૃક્ષ પર પુષ્પોની મુલાકાતે આવતાં પક્ષીઓનું સરસ રીતે નિરીક્ષણ થઈ શકે છે.

આ ફૂલની પાંદડી દળદાર, પાછળ તરફ વળેલી અને ૬ ઈંચ જેટલી લાંબી હોય છે. તેનાં પુંકેસર (stamen) ગુલાબી અને ચપટાં હોય છે. તેમની સંખ્યા ૬૦ જેટલી હોય છે, પણ ઉદ્ભવસ્થાને તે પાંચ ગુચ્છમાં ગોઠવાયેલાં હોય છે. એક ગુચ્છો સામાન્ય રીતે ૯થી ૧૨ જેટલાં પુંકેસર ધરાવતો હોય છે. આ ફરતા પાંચ ગુચ્છની વચ્ચે ૧૫ પુંકેસરનો એક બીજો ગુચ્છ પણ હોય છે, જેમાંથી મધ્યના પાંચ પુંકેસર સૌથી લાંબા હોય છે. શંકુ આકારનું એનું બીજાશય (ovary) ટોચ

આગળથી લંબાઈને પરાગવાહિની (style) બનાવે છે. આ

પરાગવાહિની પુંકેસર કરતાં વધુ લાંબી હોય છે અને છોડેથી પાંચ સ્ત્રીકેસર (stigma)માં વિભાજિત થાય છે. આ ફૂલના પરાગકોષ લાંબા અને બદામી રંગના હોય છે.

ફૂલની ઋતુ : જાન્યુઆરીથી માર્ચ

ફેલાવો : તદ્દન શુષ્ક પ્રદેશોને બાદ કરતાં સમગ્ર ભારત અને બર્માનું આ દેશજ કે તદ્દેશીય (indigenous) વૃક્ષ છે. હિમાલયમાં કુદરતી ઉગાવો ૩૫૦૦ ફીટની ઊંચાઈવાળા વિસ્તાર સુધી જોવા મળે છે. સાતપુડા અને મુંબઈ પ્રાંત તથા મદ્રાસ પ્રાંતનાં વનોનું સામાન્ય વૃક્ષ છે. તે ઉપરાંત શ્રીલંકા, યુનાન, ચીન, જાવા, સુમાત્રા તથા ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ જોવા મળે છે.

મુલાકાતીઓ : શીમળાનાં પુષ્પોની મુલાકાતે જુદી જુદી કુલ ૪૧ જેટલી પ્રજાતિનાં પક્ષીઓ આવે છે; જેમાંથી કેટલીક આ મુજબ છે :

૧. *ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow)
૨. *કાગડો (House Crow)
૩. ખેરખટ્ટો (Indian Treepie)

શાલ્મલી

રામાયણનો નીચેનો સુંદર શ્લોક જુઓ :

તપ્તકાંચનપુષ્પાં ચ વૈદૂર્ધપ્રવરચ્છદામ્ દક્ષસે શાલ્મલીં તીક્ષ્ણાં આયસૈઃ કંટકેચ્ચિતામ્

તપાવેલા સોનાના જેવાં લાલચોળ પુષ્પો, નીલમ જેવાં ઘેરાં લીલાં પાન, લોખંડ જેવા કાંટાઓથી ખચિત. આ ત્રણેય પદો શાલ્મલીનો યથાર્થ પરિચય કરાવનાર છે. શાલ્મલી એટલે શીમળો.

સ્રોત : 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ'

લેખક : બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય, પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, ૨૦૦૮.

સીમળો (*Bombax ceiba* Linn.)

૪. વન લેલું (Jungle Babbler)
૫. *પીળીઆંખ લેલું (Yellow-eyed Babbler)
૬. *હરિતભાલ હરેવો (Jerdon's Chloropsis)
૭. *સોનેરીભાલ હરેવો (Gold-fronted Chloropsis)
૮. *બુલબુલ (Red-vented Bulbul)
૯. *સિપાહી બુલબુલ (Red-whiskered Bulbul)
૧૦. શોભિગી (Common Iora)
૧૧. *શ્યામશિર કસ્તૂરી (Eurasian Blackbird)
૧૨. *શામા (White-rumped Shama)
૧૩. *કાળો કોશી (Black Drongo)
૧૪. ટપકીલી નાયણ (White-throated Fantail-Flycatcher) - આ પક્ષી ફૂલોમાં કોઈ શોધખોળ કરતું હોય એવું દેખાતું નથી; શક્ય છે કે તે ફૂલની આસપાસ ઊડતી જીવાતોથી આકર્ષાતું હોય.

૧૫. અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher)
૧૬. નીલપંખો (Black-naped Monarch-Flycatcher)
૧૭. *દરજીડો (Common Tailorbird)
૧૮. ફડકફુટકી (Ashy Prinia)
૧૯. પાન ફડકફુટકી (Plain Prinia)
૨૦. *વૈયું (Rosy Starling)
૨૧. *કાબર (Common Myna)
૨૨. *વન કાબર (Jungle Myna)
૨૩. *રાખોડીશિર કાબર (Grey-headed Starling)
૨૪. શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole)
૨૫. પીળક (Eurasian Golden Oriole)
૨૬. *સુગરી (Baya Weaver)
૨૭. ચકલી (House Sparrow)
૨૮. રાજી (Yellow-throated Sparrow)
૨૯. ટપુશિયું (White-throated Munia)
૩૦. કાબરું ટપુશિયું (White-rumped Munia)
૩૧. ગુલાબી તુતી (Common Rosefinch)
૩૨. પોપટ (Rose-ringed Parakeet)
૩૩. પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird)
૩૪. શક્કરખોરો (Purple Sunbird)
૩૫. *લોટેનનો શક્કરખોરો (Loten's Sunbird)
૩૬. ફૂલરાજ (Crimson Sunbird)
૩૭. કીડીઘર લક્કડખોદ (Rufous Woodpecker). આ લક્કડખોદને મેં પ્રથમ વાર મધુરસનો આહાર કરતાં જોયો (તા. ૨૪-૩-૧૯૩૧); ત્યારે મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું હતું. પણ એ પછી પણ મેં અનેક વાર આ નિરીક્ષણ કર્યું છે. દૂરબીન દ્વારા નીરખીને મેં લક્કડખોદની આ આહારપ્રક્રિયાને સુનિશ્ચિત કરી છે.

મેં જ્યાં અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રદેશમાં,

*ગિરનારી કાગડો, *કાગડો, *બુલબુલ, *સિપાહી બુલબુલ, *શ્યામશિર કસ્તૂરો, *દરજીડો, *વૈયું, *કાબર, *વન કાબર, *રાખોડીશિર કાબર, પંચરંગી શક્કરખોરો, શક્કરખોરો, *લોટેનનો શક્કરખોરો અને ફૂલરાજ, શીમળાનાં પુષ્પોની મુલાકાતે સૌથી વધુ આવતાં જણાય છે. આમાં પણ પ્રથમ સ્થાન તો ચોક્કસ વૈયાંને જ મળે. મેં એ પણ જોયું છે કે પંગારો કે પનરવો (The Indian Coral tree, *Erythrina indica*) અને શીમળો નજીક-નજીકમાં જ ખીલ્યા હોય, ત્યારે વૈયાં અચૂક શીમળાને જ પસંદ કરે છે. આનાથી વિરુદ્ધ, વન લેલાં પંગારાને પસંદ કરે છે.

શીમળો પુષ્પિત થાય ત્યારે, ઘણા વિસ્તારોમાં વૈયાં માત્ર મધુરસનો આહાર જ લેતાં હોય તેવું લાગે છે. આ ઘટ્ટ, ચીકણો અને મીઠો રસ શીમળાના ફૂલમાં નીચે આવેલ 'કટોરી'માં ભરેલો હોય છે. વૈયાં પૂરેપૂરા માલિકીભાવથી શીમળા પર આવે છે અને બીજાં તમામ મહેમાનો પર હુમલો કરતાં અચકાતાં નથી. ઘણી વાર વૃક્ષના સાવ બીજા છેડે, ૧૫ કે ૨૦ ફૂટ દૂર કોઈ પંખી ખોરાક લેતું હોય; તો વૈયાં પોતાની જગ્યાએથી ઊડીને પણ એને ભગાડે છે. નાનાં પક્ષીઓ તો બધાં જ આ હલ્લાથી ડરીને એક ડાળેથી બીજી ડાળ પર ઊડાડીડ કરી મૂકે છે. બહાદુર કાળો કોશી પણ આ હુમલાને તાબે થતો જોવા મળે છે. માત્ર કાબર અને વન કાબર વૈયાંને જીતવા દેતી નથી. વૈયાંના હુમલાને આ બન્ને કાબર તદ્દન નજરઅંદાજ કરે છે. ઘણી વાર એવું જોવા મળે છે કે કોધના આવેગથી ધૂજતું, પાંખો નીચી રાખીને તથા પૂંછડી પહોળી કરીને ડાબેથી જમણે ઝટકાવતું વૈયું કાબરની સાવ નજીક આવીને કકળાટ મચાવતું હોય- અને કાબર એના તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યા વગર ભોજનમાં મશગુલ હોય! જ્યારે વૈયાનો આ કકળાટ અસહ્ય બની જાય, ત્યારે કાબર વૈયાને ભગાડી મૂકે છે; અને વૈયું પણ ભાગી જવામાં તત્પરતા બતાડે છે. પેટ ભરીને મધુરસ આરોગી લીધા બાદ ક્યારેક વૈયાં 'દાદાગીરી' પર ઊતરી આવે છે. છાંયડામાં આવેલ

સામાન્ય રીતે મળતાં શીમળાનાં ફૂલ ચમકતાં કિરમજી અથવા લાલ રંગનાં હોય છે. પ્રસંગોપાત્ત પીળાં કે સફેદ ફૂલ મળે છે... જ્યારે એ વૃક્ષ પર્ણહીન હોય છે ત્યારે એના ઉપર ફૂલ આવે છે. ફૂલો ભારે સંખ્યામાં આવે છે એટલે આખું ઝાડ ચમકતા તેજપુંજ જેવું ભાસે છે. શીમળાના વૃક્ષ જેવો ભવ્ય દેખાવ ધારણ કરતું બીજું વૃક્ષ જગતભરમાં ભાગ્યે જ હશે. એનાં ફૂલમાંના મધુરસની શોધમાં આવતાં અનેક રંગભર્યા પક્ષીઓ આ વૃક્ષના સૌન્દર્ય અને મનોહરતામાં વધારો કરે છે. કાબરો અને વૈયાંનો જીવંત કલબલાટ કાગડાઓના ઘેરા સૂર અને ચકલીઓ અને બીજાં નાનાં પક્ષીઓના કલરવ સાથે મળીને કુદરતની ભવ્ય વાદ્યવંદરચના (symphony) રચે છે. આવા સૌંદર્યના સાંનિધ્યમાં જે માણસ રોમાંચ અનુભવતો નથી તેનો આત્મા ખરેખર જડ જ હશે.

સ્રોત : "Common Trees",

લે. : એચ. સંતાપાઉ, પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈંડિયા '૭૧

એકાદ ડાળી પર બેસીને એ પોતાની 'ચિટ ચિટ ચિટ' શરૂ કરી દે છે અને વચ્ચે વચ્ચે થોડું 'ગાયન' કરવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. આ સ્થળેથી એ ઊડી-ઊડીને ખિસકોલી, શક્કરખોરા વગેરેની પાછળ પડે છે. મધુરસ સારો વિરેચકગુણ ધરાવતો હોય તેવું માની શકાય, કારણ કે વૈયું દર ત્રણેક મિનિટે એક વાર વિષ્ટા જરૂર કરે છે! આમ તો વૈયાં આખો દિવસ ફૂલમાંથી આહાર મેળવતાં હોય છે; પરંતુ ખાસ કરીને સવારના ૧૧ વાગ્યા પહેલાં વધુ. હવાઈ હુમલા તેમ જ કજિયાળુ કકળાટની વચ્ચે અમુક ગાળો એવો આવે છે કે બધાં વૈયાં શાંત બનીને બેસી જાય છે. જો કે આ શાંતિ એકાદ નવા પક્ષીના આગમન સાથે જ વિલુપ્ત થઈ જાય છે! શક્કરખોરા વૈયાં માટે 'હની ગાઈડ'ની ભૂમિકા ભજવતા હોય તેવું લાગે છે. શક્કરખોરાને જે ફૂલ પરથી ઉડાડ્યો હોય, એ ફૂલમાં તરત વૈયું અવશ્ય ચંચુપાત કરવાનું! ફૂલની મુલાકાતે આવેલા વૈયાની તસવીર લેવાનો પ્રયત્ન

કરતા તસવીરકારો માટે શક્કરખોરાનું આગમન શુકનિયાળ છે. દસમાંથી નવ વાર શક્કરખોરાની જગ્યા વૈયું લઈ જ લેશે!

અલીબાગ તાલુકાના કામટ ગામ પાસે આવેલ પુષ્પિત શીમળાની એક વનરાજીમાં બે શીમળા લીંબુ-પીળા રંગનાં ફૂલ ધરાવતા હતા. મને એ જોઈને આશ્ચર્ય થયું, કે લાલ ફૂલવાળા શીમળા પર સતત પંખીઓની ચહલપહલ રહેતી હતી; જ્યારે પીળાં ફૂલવાળા શીમળા પર ભાગ્યે જ પક્ષી દેખાતાં. ક્યારેક વૈયાએ ભગાડી મૂકેલો કોઈક શક્કરખોરો આવી ચડે તે જ. પીળાં ફૂલ પણ મધુરસ ધરાવતાં હતાં એ મેં ચકાસ્યું. પરંતુ ખાસ કયા કારણથી આ ફૂલ પક્ષીઓને બિનઆકર્ષક લાગતાં હશે તે નક્કી કરવા હું અસમર્થ રહ્યો. જ્યારે શીમળાને ફળ આવ્યાં ત્યારે, (કદાચ પક્ષીઓ માટેની આ બિનઆકર્ષકતાના કારણે જ?) બીજાંની સરખામણીએ આ પીળાં ફૂલવાળા શીમળામાં ઓછાં ફળ આવ્યાં હતાં તેવું મેં જોયું. જોકે મેં ગણતરી કરીને આંકડા મેળવ્યા નથી. *Bombax ceiba*ની પીળાં ફૂલવાળી જાત પ્રમાણમાં દુર્લભ હોવાનું કારણ જાણવાનું રસપ્રદ બની

રહેશે.

પક્ષીઓ ઉપરાંત, મેં જંગલ ખિસકોલી (Jungle Palm Squirrel, *Funambulus tristriatus*) અને ખિસકોલી (Northern or Five-striped Palm Squirrel, *Funambulus pennanti*)ને નિયમિતપણે શીમળાનાં ફૂલમાંથી મધુરસ ચાટતી જોઈ છે. ટ્રૂપે (Troup) મોટી ખિસકોલી (Black Giant Squirrel, *Ratufa gigantea*)ને મોટા પ્રમાણમાં શીમળાની કળીઓ ખાતી જોઈ છે; ઉપરાંત મેં પીતકંઠ માર્ટેન (Yellow-throated Marten, *Martes flavigula*)ને પણ મધુરસની શોધમાં શીમળાનાં ફૂલોની મુલાકાત લેતાં જોયાં છે. શક્ય છે કે પંખીઓ ઉપરાંત, આ સસ્તન જીવો પણ શીમળાના ફલિનીકરણ માટે કારણભૂત બનતાં હોય. (ક્રમશઃ)

ડૉ. સલીમ અલી

(સ્રોત : બી.એન.એચ.એસ. જર્નલ, વૉલ્યુમ ૩૫, નં.-૩ અને ૪, ૧૯૩૨)

શોખીનોનો ફાળો

હવે સૌથી મોટી જરૂરિયાત તો સંગ્રહાલયમાંથી અને પ્રયોગશાળામાંથી વગડામાં આવવાની છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કુદરતની વચ્ચે રહેતાં પક્ષીઓના જીવસમાજશાસ્ત્ર (ecology), ખાસિયતો અને વર્તણૂક વિષે વિગતવાર માહિતી મેળવવાની છે. પક્ષીઓ ક્યાં અને કેવી રીતે રહે છે, તેઓ તેમની આસપાસના સંજોગોને કેવી રીતે અનુકૂળ બન્યાં છે, તેમની જોડી કેવી રીતે બંધાય છે, તેઓ કેવી જાતના માળા બાંધે છે, તેઓ બચ્ચાંને કેવી રીતે ઉછેરે છે, તેમની સમાજવ્યવસ્થા કેવી છે અને તેની વસતિ કેવી પરિવર્તનશીલ છે એ બધું સવિસ્તર જાણવાની જરૂર છે. આર્થિક દષ્ટિએ જોઈએ તો પક્ષીઓના ખોરાક અને ખાદ્ય ટેવોની તપાસ કરવી જરૂરી છે...

વિવિધ જાતનાં પક્ષીઓના જીવનવ્યવહાર વિશે

વાકેફ થવું અને બીજા પ્રકારના જીવો સાથે તેઓ કેવી રીતે સંકળાયેલાં છે તે શોધી કાઢવું તે અત્યંત ધીમી ક્રિયા છે અને તેમાં ખૂબ જ ધીરજ અને ખંતની જરૂર છે. ભારતમાં હજી સુધી બહુ થોડી જાતનાં પક્ષીઓના જીવનવ્યવહારનો અભ્યાસ થયો છે, અને તે પણ હજી ઉપરછલ્લો છે. મોટા ભાગનાં પક્ષીઓનાં જીવન અને ખાસિયતો વિષે આપણું જ્ઞાન હજી પ્રાથમિક દશામાં અને છૂટુંછવાયું છે. પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા શોખીનો મહત્ત્વની અને ભરોસાપાત્ર જે માહિતી પૂરી પાડે તેના વડે કોઈ વાર કોઈ જાતના પક્ષીની જીવનકથામાં ખૂટતી માહિતી પૂરી કરીને તેને સળંગ બનાવવામાં આ શોખીનો ઘણો મોટો ફાળો આપી શકે.

સ્રોત : 'આપણાં સામાન્ય પક્ષીઓ'

લેખક : ડૉ. સલીમ અલી અને લાઇક ફ્લેહઅલી

અનુવાદક : વિજયગુપ્ત મૌર્ય

પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈડિયા, ૧૯૬૯

તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

ચેર (mangrove) એ એવાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા ક્ષુપ છે કે જે, દિવસમાં બે વાર ભરતી આવતી હોય તેવી દરિયાકાંઠાની ભૂમિ પર જંગલ રચે છે. વનવિસ્તારોમાં જેમ અન્યત્ર હોય છે તેમ, ચેરનાં જંગલો પર જમીનને બાંધી રાખી તેનું ધોવાણ અટકાવે છે તથા તેનાં પાનથી જમીનને સમૃદ્ધ કરે છે. એક બાજુ આ વિઘટિત સેન્દ્રિય તત્ત્વો વિવિધ સુક્ષ્મ દરિયાઈ જીવોને ટકાવી રાખે છે તો બીજી બાજુ આ સુક્ષ્મ જીવો માછલીઓ તથા કાદવમાં રહેતાં અન્ય પ્રાણીઓનો આધાર બની રહે છે. આપણા દરિયાકાંઠે પક્ષીઓનાં જે વિશાળ ટોળાં આપણે જોઈએ છીએ તેનું રહસ્ય આ છે.

ચેરનાં ઊંચા વૃક્ષો કાજિયા (cormorants), સર્પગ્રીવ (darter), બગલા (egrets and herons) તથા ઢોંક (storks) જેવાં પક્ષીઓની માળાવસાહતો માટે આદર્શ જગ્યા પૂરી પાડે છે. જમીનને પકડી રાખીને ચેરનાં વૃક્ષો સમુદ્રનાં પાણીને નિર્મળ બનાવે છે, જે પરવાળાની વૃદ્ધિ માટે ઉપકારક સાબિત થાય છે. આ પરવાળા વિષુવવૃત્તીય વર્ષાવનોની સાથે હરિકાઈ કરે તેવી ફળદ્રુપતા અને વૈવિધ્યસભર રંગબેરંગી જીવનના સર્જનમાં નિમિત્ત બને છે. - લલકુમાર ખાચર

VIHANG (Quarterly) Jan. - Mar. 2010
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

ગાજહંસ (Greylag Goose), તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

ISO 9001 : 2000 Certified

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in